

A BIHARI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXVIII.



BIHARI MÚZEUM
BERETTYÓÚJFALU

BERETTYÓÚJFALU, 2023

A kötetet szerkesztette

Török Péter

A kötetet lektorálta

Dr. Gulyás László Szabolcs, dr. Szilágyi Zsolt, Török Péter

Korrektúra

Kiss Tamás

Fordítás

Bálint Ágnes

Technikai szerkesztés

Szűcs Endre

Felelős kiadó

Berettyó Kulturális Központ

Felelős vezető

Kállai Irén

A kötet megjelenését támogatta

Az NKA Múzeumok Kollégiuma
209188/34. azonosítószámú pályázata



és az NKA Magyar Génius Program Ideiglenes Kollégiuma
650132/00014. azonosítószámú pályázata



HU ISSN 0133-7653

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: ifj. Kapusi József ügyvezető

TARTALOM

CONTENTS

TÖRTÉNELEM

- 7** **Majláthné Sipos Csilla**
A bihari árterek gazdálkodási és tájhasználati formái a középkortól a 19. századig
Farming and land use patterns in the floodplains of Bihar from the Middle Ages to the 19th century

- 35** **Szőke Richárd Rajmond**
Az újfalui tizenegyek
Két levél a Berettyóújfalui Sport Egylet vezetőségétől
The history of the Újfalú eleveny, 1911–1944.
Two letters from the leaders of the Berettyóújfalú Sports Club

- 59** **Tóth Miklós**
Egy 15. századi bihari falu és a budai jog
Rév „mezőváros” története a Zsigmond-korban
A 15th-century village of Bihar and the Law of Buda:
The history of Rév “market town” in the Age of Sigismund

HELYTÖRTÉNET

- 83** **Czégé Réka**
Társadalmi mobilitás a síron túl
Social mobility beyond the grave

115

Csarkó Imre

Legendából valóság

A Berettyóújfalu és környéki táncok kutatásának története és a helyi néptáncoktatás kezdetei

The legend has become reality

The research history of the dances of Berettyóújfalu and the surrounding area and the beginnings of local folk dance education

ÚJRAKÖZLÉS

143

Tardy György

Berettyóújfalu keletkezése, története és fejlődése. Berettyóújfalu, 1937.

A szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta, a bevezető tanulmányt írta:

Mezei Milán – Szőke Richárd Rajmond – Török Péter

The origins, history, and development of Berettyóújfalu.

Berettyóújfalu, 1937. Text edited and annotated by, and introduction

written by: Milán Mezei, Richárd Rajmond Szőke, and Péter Török

MUZEOLÓGIA

185

Török Péter

Mi jöhet még?

Beszámoló a Bihari Múzeum 2022. évi tevékenységéről

What's next?

Bihari Museum in 2022: Overview of activities

Tardy György

Berettyóújfalu keletkezése, története, fejlődése*

A Bihari Múzeum Évkönyve, hagyományainak megfelelően olyan kéziratokat közöl, amelyek Berettyóújfalu és Bihar történelmével, néprajzával, irodalomtörténeti, nép- és képzőművészeti kérdéseivel foglalkoznak.¹ Ezen gondolatiságtól csak a legritkább esetben térnek el a szerkesztők, hogy minden egyes kötetben a legfrissebb kutatási eredmények kapjanak helyet. Most egy olyan kivételt mutatunk be, amely erősíteni fogja a szabályt, de véleményünk szerint az adott publikáció hasznossága messze túlmutat a helytörténet keretein. Tardy György² 1937-ben adta közre rövid várostörténeti összefoglalóját, amelyre az elmúlt évtizedek alatt számtalan hivatkozás történt.³ Ennek ellenére napjainkra a mű nehezen hozzáférhető, még a berettyóújfalu közgyűjtemények sem rendelkeznek eredeti példánnyal. Igaz, hogy a kiadványban szereplő adatok, gondolatok nagyobb részét már meghaladta az idő, de ettől függetlenül is úgy tekinthetünk erre a füzetterjedelmű alkotásra, mint amely megkerülhetetlen minden Berettyóújfalu múltja iránt érdeklődő számára. Ezért gondolták a Bihari Múzeum munkatársai

* A tanulmány az NKA Magyar Génius Program Ideiglenes Kollégiuma által támogatott „A berettyóújfalu járás Bihar vármegye egykori történetiségének feldolgozása Interdiszciplináris kutatás, tanulmányok, monográfia, konferencia megvalósítására.” című, 650132/00014 azonosító számú pályázat keretében készült.

¹ A Bihari Múzeum Évkönyve sorozat kiadványai mindenki számára elérhetők a Hungaricana közgyűjteményi portálon (https://library.hungaricana.hu/en/collection/muze_megy_hajb_bihari_muzeum_evkonyvei/) és a Bihari Múzeum honlapján (www.biharimuzeum.hu).

² A Tardy család és Tardy György Berettyóújfaluban betöltött szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Bihari Múzeum régi és megújult állandó kiállításában is helyet kapott néhány műtárgy, amelyek szorosan kötődnek a történeti összefoglalót jegyző szerzőhöz. Az állandó kiállítás kivitelezéséről, szakmai koncepciójáról ld. Szőke – Szűcs – Török 2022.

³ Legutóbb a Berettyóújfalu középkori településtörténetével foglalkozó munka hasznosította Tardy György írását. Bocsi – Gulyás 2023.

azt, hogy ezt a nehezen hozzáférhető szöveget újraközzlik, természetesen kiegészítve a mű megjelenése óta eltelt időszak kutatási eredményeivel, szakirodalmi hivatkozásaival. Tardy György összefoglalója nem csupán egy történeti kérdéseket feszegető írás, hanem olyan korlenyomat, amelyben tetten érhető minden olyan pillanat, amely mára már objektív emlékeztető szelídült, de a kötet szellemiségét, megírását nagy mértékben befolyásolta. Emiatt mondhatjuk azt, hogy itt nem pusztán egy korábban megjelent munka átírásáról és közzétételéről van szó, hanem annál többet kínálnak a szerzők az olvasóközönségnek: röviden áttekinthetik a Tardy család történetét és Tardy György életét, megpróbálják felvázolni a mű keletkezésének körülményeit, és jegyzetekkel ellátva közreadják az 1937-ben megjelent füzet szövegét.

A Tardy-család története

A 19–20. századi helytörténeti szakirodalomban a herpályi Csonkatorony, a népvándorláskori pajzsdudor vagy a Tisztviselőtelep kapcsán rendre felbukkan a helyi földbirtokos Tardy család egy-egy kiemelkedő tagja, például Tardy Sándor és fia, Tardy György, akik „gazdag” szellemi-tárgyi életművet hagytak örökül az utókorra. Kétségtelen, hogy az elmúlt kétszáz évben a Tardy név szinte elválaszthatatlanul egybeforrt Berettyóújfaluvval, mivel a szülőföldjük felé elkötelezett, a régészet és történelem iránt érdeklődő, régiséggyűjtő családtagok sok esetben jelentős hatást fejtettek ki a község gazdasági-társadalmi fejlődésére; sőt, akadt olyan is köztük, aki történetíróként igyekezett a település történetét formálni.

A helytörténetírásban azonban kevés szó esik a família eredetéről és származásáról, ami elsősorban annak köszönhető, hogy a Berettyóújfaluban élt Tardyak a forrásokban olykor Tardy-Lélek (Tardi másképpen Lélek, Tardy alias Lélek), máskor köröstopai és mezőtelegdi Tardy néven szerepeltek. A nagyobb család-történeti, genealógiai összefoglalók eltérő megállapításra jutottak a család eredetét illetően, ami még tovább fokozza a kezdeti bizonytalanságot a kutatókban. Nagy Iván munkájában szűkszavúan csak arról tett említést, hogy a tardi Tardyak mellett létezett egy hasonló családnevet viselő familia Bihar vármegyében

is.⁴ Elődjéhez képest Kempelen Béla lényegesebben több Tardy nevű családot sorolt fel: tardi, kőröstopai és mezőtelegdi, csaholyi, kisari, Tardy alias Lélek, Tardy alias Pap, Tardy alias Szeles. Kempelen szerint II. Mátyás király 1611. március 8-án címeres nemeslevelet adományozott kőröstopai és mezőtelegdi Tardy Györgynek, akinek a leszármazottjai 1750-ben Biharban, 1762-ben Szatmárban igazolták nemességüket. Ezzel szemben a Tardy-Lélek család címereslevele 1625-ben kelt, és az 1754–1755-ös országos összeíráskor Bihar vármegyében Tardy Ferenc és Mihály neve szerepelt a kétségtelen nemesek sorában.⁵ További bonyodalmakat okoz, hogy a magyar kancellária levéltárában elhelyezett, nagyobbbrészt Illésy János és Petkó Béla által 1900 körül készített feltárócédulák adatait tartalmazó Illésy-féle családtörténeti adatbázisban az 1611-ben nemesi kiváltságban részesült Tardy (Thardy) György már kőröstopai, kisari és mezőtelegdi előnévvel szerepelt, utódait pedig Heves, Szatmár és Bihar vármegyékben tartották számon.⁶ Ezt a tényt látszik alátámasztani ifj. Dr. Reiszig Ede genealógus összefoglalója Borovszky Samu vármegyesorozatában: „*Thardy (Kőröstopai és mezőtelegdi). T. György rokonaival együtt 1611-ben nyert címeres nemeslevelet, melyet 1621-ben Bethlen Gábor is megerősített. 1625-ben már Bihar vármegyében találjuk, idővel azonban egyik ága Szatmárba költözött, melyből Mihály kisari birtokos 1762-ben igazolta nemességét. Fia Mózes Csehországba, Libic városba költözött, hol 1783-tól, 1837-ben bekövetkezett haláláig, mint reform, lelkész működött. Családjából István 1854-ben visszatért hazánkba, fiai közül Rezső 1881-ben miniszteri titkár, Károly ugyanekkor Komlós-Keresztesen birtokos. Egy másik Mihály 1750-ben igazolta nemességét Bihar vármegyében. Valószínűleg ennek utóda T. másképp Lélek László, Csokaly helységben volt birtokos, kinek nemessége 1819-ben ismertetett el. T. Herman 1868-tól bécsi helvét hitv. lelkész, Sándor jelenleg berettyóújfalui birtokos*”.⁷ Ezzel le is zárhatnánk a kérdést, hiszen Reiszig egyértelműen a kőröstopai és mezőtelegdi Tardyak közé sorolta be a Herpályon élt Tardy családot, nevezetesen Tardy Sándort, de a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárban egy 1819-es nemesi bizonyáglevelél másról árulkodik.

⁴ Nagy 1865. 46–47.

⁵ Kempelen 1931. 278–279.

⁶ Illésy-féle gyűjtemény.

⁷ Reiszig 1901. 647–648.

A Csokalyon közbirtokos Tardy/Tardi Lélek László nemessége igazolását kérte Bihar vármegye nemesi közönségétől, elismerését annak, hogy az 1750-ben a megyében nemességét kihirdető Tardy Mihály unokatestvére volt az édesapjának, idősebb Tardy Lászlónak; és bizonyítást nyert, miszerint mindannyian Tardy, másképpen Lélek Ferencnek a leszármazottjai, aki 1625. szeptember 22-én Egri Istvánnal, Jósa Györggyel és Torma Jánossal együtt megvették Toldy Istvántól Nagyszalontát és arra Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől consensust nyertek.⁸ A 18. században az úrbéri tabellák alapján a nemes Tardy családnak a báródsági Beznye, Cséklye, Kisbáród, Nagypatak, Mezőszabolcs és Köröstopa helységekben voltak birtokai.⁹ A családi címert megőrizte egy emléktábla, amelyet özvegy Tardy Istvánné helyezett el a mezőtelegdi templomban. A címerpajzsból egy jobb kezében kürtöt tartó férfi emelkedik ki, a címer közepén pedig a jobb lábával kardot tartó, álló oroszlán képe látható. A Bihari Múzeum gyűjteményében szintén található egy ilyen címer a Tardy család hagyatékából.¹⁰

A folyamodó Tardy László születési anyakönyvi kivonata szerint 1775. március 11-én született Mezőtelegden, idősebb Tardy László és Fényes Mária fiaként. Édesanyja révén nem csak a kiterjedt Fényes családdal került rokonságba, de megörökölte a csokalyi és herpályi részbirtokokat is. Az 1819-ben kiállított bizonyáglevél megerősítette az ő és fiai, úgymint Tardy László, Elek, Károly és Antal kétségtelen nemességét Biharban.¹¹ Az adalékok alapján valószínűnek tűnik, hogy egy famíliáról beszélhetünk, mivel a köröstopai, kisari és mezőtelegdi előnevű Tardyak azonosak lehettek a Tardy-Lélek családdal.

Tardy Elek, az agarászó földbirtokos

Az időben az első Tardy, aki megtelepedett Herpályon, Tardy Elek (1807 kb.–1879) volt, aki vélhetően az 1830-as évek elején vette birtokba – unokatestvérével Tardy Zsigmonddal – nagyanyja, Tardy Lászlóné Fényes Mária örökségét. Első felesége,

⁸ MNL HBVL IV.1.b 374. cs. 1819. VIII. 47.

⁹ Lengyel 2005. 370.

¹⁰ BM III.2002.23.7.

¹¹ MNL HBVL IV.1.b 374. cs. 1819. VIII. 47.

Penkert Jozefa 1833-as halálát követően, 1834-ben újra megnősült, feleségül vette a helybéli közbirtokos néhai Csiffy Péter (1781–1829) és Uray Mária (1785–1843) leányát, Csiffy Máriát (1810–1871). Csak mellékesen említjük meg, hogy Csiffy Ferenc 1712. szeptember 3-án kapott címeres nemeslevelet, amelyet a következő évben hirdettek ki Biharban, ahol a Csiffy családnak Berettyóújfaluban, Herpályon és a csiffi pusztán részbirtokai voltak.¹² Tardy Eleknek négy gyermeke született Csiffy Máriától, nevezetesen Sándor (1834–1915), Zsuzsanna (1837–1902) a későbbi Lőrinczy Józsefné, ifjabb Elek (1839–1878) és Lajos (1842–?). Tardy Elek elsősorban gazdálkodással, saját birtokai irányításával, kertészkedéssel foglalkozott. Az 1863-as debreceni kertészgazdászati csarnok kiállításán a gyümölcs-termelő Tardy Elek vérbélű körtéje sokak elismerését kivívta.¹³ A 19. században a Sárréti járásbeli nemesség egyik kedvenc, apáról-fiúra szálló úri sportja, szórakozása az agarászat volt, ezekről a korabeli versenyekről természetesen nem hiányozhattak a Tardyak agárkutyaí sem, amelyek közül gyakran került ki a favorit.¹⁴ 1842-ben előbb elbontatta a birtokába eső herpályi apátsági templomrom 12 méter magasan álló, életveszélyessé vált északi tornyát, majd 1854-ben a szintén ledőlni készülő déli torony (a mai Csonkatorony) felső emeletét hordtatta le, végül 1858 tájékán a jobb gazdálkodás végett behúzatta a templomrom körüli mély árkokat és sáncokat.¹⁵ Érdemes legalább csak az említés szintjén utalni Berettyóújfalu 1848-as nemzetőrlistájára, tudniillik a felsorolásban a lovas és a gyalogos nemzetőrök között is szerepelt Tardy Elek, de valószínű, hogy maga helyett katonát állított ki.¹⁶ Nevéhez fűződik a környék méltán leghíresebb régészeti lelete, az 1849-ben egy pince ásásakor talált gepidakori herpályi pajzsdudor, amelyet 1854-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott, a pajzsdudort sógora, Csiffy László (1814–1873) vitte fel Pestre.¹⁷

¹² Emődi 2018. 32.

¹³ A debreceni kertészgazdászati csarnok állandó kiállítása. Falusi Gazda, 3. (1863) 8. 1863. aug. 19. 123.

¹⁴ Berettyó-Újfalui agárverseny. Vadász- és verseny-lap, 21. (1877) 1. 1877. jan. 17. 24.

¹⁵ Bocsi – Gulyás 2023. 21.

¹⁶ MNL HBVL IV.101.b 16. d. 942.

¹⁷ Bocsi – Gulyás 2023. 25.

Tardy Sándor, a régiséggyűjtő¹⁸

Tardy Elek legidősebb fia, a család fenntartója, Tardy Sándor (1834–1915) tanulmányait Nagyváradon, a nyolcosztályos gimnáziumban végezte, majd édesapja birtokát irányította. 1859-ben, Körösszakállban feleségül vette téglási Ertsey Jolánt (1840–1931), Ertsey László és Szarka Klára leányát, akitől két gyermeke született: Katalin (1859–1898), a későbbi Nadányi Kornélné és György Lajos (1862–1949).¹⁹ Zsenge fiatalemberként, mindössze tizenöt éves korában személyesen részt vett a gepidakori aranyozott ezüst pajzsdudor megtalálásakor; a kollektív emlékezet azóta is az édesapa, Elek helyett tévesen neki tulajdonítja a leletbeszolgáltatást. Régiséggyűjtőként előszeretettel gyűjtötte össze a vidék régészeti emlékeit, később magángyűjteményéből az értékesebb darabokat rendszerint valamely múzeumnak vagy gyűjteménynek adományozta.²⁰ A történelem iránti érdeklődését jól jelzi, hogy a régmúlt és a saját kora jeles, vagy önmaga által fontosnak vélt eseményeiről feljegyzéseket készített, amiből állítólag fia, Tardy György is merített Berettyóújfalú keletkezése, története és fejlődése című munkája papírra vetésekor. O'sváth Pál maga is megjegyezte, hogy amikor a Bihar vármegye sárréti járásának leírása könyvében dolgozott, az anyaggyűjtés során rendszeresen eljárt kutatni kebelbarátjához, Tardy Sándorhoz, akinek levelesládikája többek között a néhai Miskolczy Károly után maradt Bihar vármegye tisztikára vonatkozó történeti feljegyzéseket rejtett.²¹ Jó baráti viszonyt ápolt felesége távoli rokonával, Vass Jenővel, akihez csatlakozva aktívan kivette a részét a társadalmi önszerveződés által ösztökélt egyesületi mozgalmakban.

Berettyóújfaluban a gazdasági-társadalmi szervezetek többsége a 19. század második felében jött létre. Az elsők között kell megemlítenünk a Miskolczy Károly földbirtokos és Némethy Lajos református lelkész kezdeményezése folytán 1865-ban alakult Olvasó Egyletet, amelyet később Polgári Olvasó Körnek, majd

¹⁸ Tardy Sándor rövid életrajzát legújabban a Bihari Múzeum időszaki kiállítása mutatja be. Sorsfordítók időszaki kiállítás

¹⁹ Emódi 2018. 77–78.

²⁰ Bocsi – Gulyás 2023. 21.

²¹ O'sváth 2009. 60.

1883-tól pedig Berettyóújfalui Polgári Körnek neveztek. Mivel a Kör célja a társadalmi műveltség terjesztése volt a nép körében, ezért olvasókönyvtárat tartott fent, amelyet nem csak a tagok, hanem minden honpolgár használhatott bizonyos díj ellenében. Az olvasóközönség többnyire az egyesület által vásárolt könyveket és újságokat kölcsönözhetette, de persze az olvasók előszeretettel vették kezükbe a helyi lapokat, főként a Vass Jenő gyógyszerész által szerkesztett Bihar Megyei Községi Értesítőt, majd utódlapját, a Sárrettet. A Polgári Kör tagjai között a kezdetektől fogva ott találjuk Tardy Sándort is.²²

1870-ben Vass Jenő buzgólkodása nyomán megalakult községünkben a Sárreتي Takarékpénztár-Egyület, amely az a célt tűzte ki maga elé, hogy „*a kevésbé vagyonos néposztálynak tőkét*”²³ kamatoztassa, takarékosagra ösztönözzön, illetve gazdasági érdekek figyelembevételével hitelt nyújtson Berettyóújfalu és vidéke lakosságának, ennek érdekében a társaság 1500 darab 50 forint névértékű részvényt dobott piacra. A Takarékpénztár működése szempontjából fontos kiemelni, hogy a társaság alapításától egészen haláláig, vagyis 45 éven keresztül az egyesület pénztárnoki tisztségét Tardy töltötte be.²⁴ 1875-ben rendes tagjává választotta a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egyesület, ekkor közelebbi ismeretségbe Rómer Flóriszal, aki 1878-ban Tardy meghívására ellátogatott Storno Ferenc festőművésszel a herpályi Csonkatoronyhoz.²⁵ Habár a dualizmuskorában a berettyóújfalui választókerületben a politikai megméréstetése alkalmával mindig a Függetlenségi- és Negyvennyolcas Párt jelöltjei arattak diadalt, ez nem tántorította el Tardy Sándort attól, hogy mindvégig kitarson kormánypárti nézetei mellett. A helyi Szabadelvű Párt alapítójának és alelnökének, Tisza Kálmán miniszterelnök és técsői Móricz Pál országgyűlési képviselő hívének számított.²⁶ 1867-ben megválasztották a Sárreتي járásban megyei esküdtté, de emellett végrehajtóként is ténykedett ezen időszakban.²⁷

²² Nyakas 1981. 302–303.

²³ A Sárreتي Takarékpénztár-Egyület történeti összefoglalóját ld. Sorsfordítók időszaki kiállítás

²⁴ Cégbejegyzések. 87. „Sárreتي takarékpénztár-egyesület”. Budapesti Közlöny, 5. (1871) 15. 1871. jan. 19. 315.

²⁵ Sz. Máthé 1975. 283–346.

²⁶ Nyakas 1981. 304–306.

²⁷ Bihar megye. Budapesti Közlöny, 1. (1867) 48. 1867. máj. 8. 409.

Tardy György, a „halhatatlanná vált” lokálpatrióta²⁸

1862. május 20-án született György Lajos néven Berettyóújfaluban, keresztszülei a rokonság köréből kerültek ki, Lőrinczy Imre ügyvéd és neje Röch Laura személyében. Tanulmányait 1873–1880 között előbb a Debreceni, majd a Lőcsei Állami Főreáliskolában végezte. A Műegyetem elvégzése után saját, apjától átvett birtokán gazdálkodott. 1900-ban nőül vette az álmosdi földbirtokos makói Dobsa Sándor és Fráter Izabella leányát, Dobsa Anna Izabellát, akitől három gyermeke, nevesen Sándor, Anna és Erzsébet született. Apja kiterjedt kapcsolat-hálót és változatos társadalmi szerepeket hagyott örökül fiára. A helyi társadalom oszlopos tagjának számított, alig tudunk említeni olyan egyesületet, amelynek ne lett volna tevékeny és lelkes tagja a lokálpatrióta Tardy. Református presbiterként nemcsak az egyházat, de az iskolákat is támogatta, különösen a Berettyóújfalui Református Polgári leányiskolát, melynek 1917-es megalapításától egyik igazgatótanácsosa volt. Kevesen tudják, hogy a szülőfaluját nemes egyszerűséggel „a világ közepének tekintő” Tardy volt a helybeli Kaszinó alelnöke, az Önkéntes Tűzioltóegyesület örökös tiszteletbeli főparancsnoka, illetve a Bihari Gazda újság főszerkesztője. Az idők folyamán nemcsak a vármegyei törvényhatósági bizottság, és a testnevelési bizottság tagjának, de a Biharvármegyei Nemzeti Szövetség egyik alelnökévé is megválasztották. Irodalmi ambícióinak hozadéka a *Ne járjon ide* című színdarabja, amelyet Berettyóújfaluban többször nagy sikerrel játszottak. Szabadideje nagyrészt Tardy György bútorok faragásával töltötte, számos dicsérő és elismerő oklevelet kapott különböző kiállításokon saját kezűleg faragott mives bútoraiért. A földművelésügyi minisztériumnál, mint birtokrendezési gazdasági és bírósági szakértő működött közre.²⁹

²⁸ Tardy György rövid életrajzát legújabbban a Bihari Múzeum időszaki kiállítása mutatja be. Sorsfordítók időszaki kiállítás

²⁹ Személyi Adattár 1938. 147.

A mű sajátosságai

A lokálpatrióta földbirtokos helytörténeti munkája 1937-ben látott napvilágot, melyben nemcsak a múlt történéseit kívánta összefoglalni lakóhelyére, Berettyóújfalura vonatkozóan, hanem jelenének körülményeit is szeretne volna megörökíteni. Ezen két egység bár határozottan elkülönül egymástól, több esetben sincs élesen meghúzva ennek határa, Tardy mindvégig az írás keletkezési idejéből és helyéből tekint vissza a történelmi eseményekre. Személyes kommentárokkal látja el az átadni kívánt adatok némelyikét, saját világképét nem rejti el az olvasók elől. A mű bár törekszik kronologikus felépítésre, éppen ezen okok miatt csak részben teljesül ez a feltétel, összerosódik a családi legendáriumokból, olvasásélményekből, hallomásból szerzett „tudás” a saját tapasztalatokra épülő visszaemlékezéssel.

A mű felütésében egyfajta „in medias res” típusú megoldást használ a szerző, mielőtt a településtörténet áttekintésére vállalkozna. Ezen bevezető sorokban – és a később tárgyalt részek bizonyos pontjain – megismerhetjük Tardy viszonyát a trianoni békeszerződéshez. A korabeli közvélekedés teljes mértékben elutasította az I. világháborút lezáró békerendszer létjogosultságát, a magyar társadalom igazi sokként élte meg a lakosság- és területvesztéséget. Hatványozottan igaz volt ez Bihar vármegyére, amelyet közvetlenül is érintettek a határmódosítások, 1920-tól megcsonkítva funkcionált tovább a „Biharországgként” is emlegetett területi egység. Berettyóújfalu vállalva a sors által rászabott feladatot, Trianontól egészen az 1940-ben érvénybe lépő II. bécsi döntésig töltötte be a megyeszékhelyi funkciót, ám ezt a helyiek és az ország lakossága is átmeneti érvényűnek gondolták. A Horthy Miklós kormányzó nevével fémjelzett időszak alatt a békeszerződés felülvizsgálatának, újratárgyalásának az igénye, avagy az irredentizmus az állami kultúrpolitika részévé vált. A közéleti gondolkodás nem tudott elszakadni a Nagy-Magyarország ideájától,³⁰ propagandisztikus jelszavak³¹ sokasága született ebben a légkörben, melyek mögött jelentős társadalmi bázissal rendelkező

³⁰ Zeidler 2009. 477.

³¹ Pl. „Nem! Nem! Soba!”, „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország”, „Hisztek Magyarország feltámadásában”. Zeidler 2009. 484.

szervezetek álltak.³² A helyi sajtó hasábjai³³ mellett ünnepségek szavalói³⁴ és a köztéri emlékművek³⁵ is közvetíthettek revíziós üzeneteket, ahogy jelen kötetet is az irredentizmus eszménye járja át.

A Tardy György által részletezett epizódok az Árpád-kortól a két világháború közti időszakig adnak számot a község történetéről, azonban ezt az országos, nagy ívű folyamatok párhuzamba állításával teszi meg. Referenciapontjai általában valamely nagy történelmi eseményhez köthetőek, ezáltal Berettyóújfalu a sorsfordító események egyik helyszínéként láttatja, amely összefonódott országa sorsával, kivette és a megírás pillanatában is kiveszi a részét a rá háruló feladatokból. Ilyen irányú elfogultságát maga a szerző sem tagadta, számára az otthont adó nagyközség „a világ közepe”,³⁶ munkájában erről kívánja meggyőzni az olvasót. Büszkeségéről, elégedettségéről adnak tanúbizonyságot a „*Berettyóújfalu dicsekedhetik...*” kezdetű mondatok, negatív kontextusban szinte kizárólag a trianoni békeszerződéshez köthető változások jelennek meg. A község jövőjére vonatkozó vélemények, elvárások, illetve jóslatok is megfogalmazódnak a műben.

Továbbá jelezni szükséges, hogy a lokálpatrióta emlékei sem kezelendők kritika nélkül, hiszen a kötet szerkesztésekor már a meglehetősen idős, 75 éves szerzőnek kellett felidézni bizonyos átélt pillanatokat. Maga is utal rá olykor, hogy nem emlékszik pontosan a történetekre, olvasottakra. A mából tudjuk, hogy számos helyen pontatlan adatokra támaszkodik, valamint a forrásmegjelölés hiánya és annak kihangsúlyozása is intő jelek lehetnek.

³² Pl. a Területvédő Liga, a Magyar Nemzeti Szövetség, Magyar Külügyi Társaság, Zeidler 2009. 484.

³³ A Bihar Népe című hetilapban is olvashatóak voltak ezek a mottószerű jelszavak. Pl. „Hiszek egy istenben, hiszek egy hazában. Hiszek egy isteni örök igazságban. Hiszek Magyarország feltámadásában.” Bihar Népe, 1. (1921) 1. 1921. okt. 20. 3.

³⁴ „*A Himnusz elénekélése után Kathó István igazgató tartotta meg lelkes és hazafias érzéstől áthatott megnyitó beszédét, melyben az ünnepély jelentőségét méltatta. A III–IV. leányosztályok növendékeinek szavalata után a IV–VI. fiúosztályok éneke következett, majd a négy vegyes felső osztály elénekelte a »Magyar Hiszekegy«-et.*” Iskolai ünnepélyek. Bihar Népe, 2. (1922) 19. 1922. máj. 4. 2.

³⁵ A berettyóújfalusi országzászlót 1934-ben építették a nemzeti egységet hirdető országzászló mozgalom jegyében. Kolozsvári 2011. 143.

³⁶ „*Gyuri bácsi azt tartja, Berettyóújfalu a világközepe. Gyuri bácsi elfogult ebben a kérdésben, ő itt született Berettyóújfaluban meglehetősen régen, még a múlt századév mélyében.*” Nadányi 1938. 462–468.

Arról nincs konkrét ismeretünk, hogy milyen célból született az újraközlés tárgyát képező helytörténeti íromány, azonban az bizonyos, hogy Tardy úgy vetette papírra saját Berettyóújfalu-képét, hogy önmagát nem az aktív cselekvők, hanem a „tanúk” szerepét játszóak közé sorolta. Külső szemlélőként, „mesélőként” tekint magára, pedig számos alkalommal rögzíti egyéni jelenlétét. Zárójelek között hozza az olvasó tudomására ezen momentumokat, például vitéz Kádár István sírjának ásatásakor, ahol még kívülről láttatja magát, azonban a helyi régiségek bemutatásánál a szövegből „kiszólva”, már első szám első személyben ajánlja fel a herpályi pajzsdudorról készített fénykép megmutatását a kétkedőknek.

A problematikus pontok ellenére a munka pozitívumairól is érdemes szót ejteni. Ha keletkeztek is a korszakban hasonló jellegű írások, jelenleg nincs tudomásunk fennmaradt példányokról, így Tardy György történetírói munkássága különleges kivételnek tekinthető.³⁷ Az 1930-as évek állapotát részben rögzítő leírások megfelelő alapanyagul szolgálhatnak a további kutatásokhoz, az így kapott eredmények összevetése által kerülhetünk közelebb az igazsághoz. Azontúl, hogy a szerző teljesíti a címben vállalt elvárásokat, hiszen megismerjük Berettyóújfalu keletkezését, történetét, fejlődését egy bizonyos nézőpontból, azt is megtudhatjuk, hogy mit érzékelt környezetéből, mit tartott említésre méltónak egy olyan ember, aki szeretett berettyóújfalu lenni.

Szemponatok a szöveg újraközléséhez

Tardy György összefoglalása 1937-ben jelent meg nyomtatásban. A szöveg közlésénél fontosnak tartottuk, hogy ne hajtsunk végre olyan változtatásokat, amelyek megváltoztatnák a füzet tartalmi és érdemi mondanivalóját, illetve kihatással lennének a szerző stílusára. Ebből kifolyólag csak a helyesírást kívántuk modernizálni, valamint egyértelműen zavaró hibákat javítani a kéziratban. Ilyennek gondoljuk az elmaradt névelők, betűk pótlását, amelyeket [] használatával jeleztünk

³⁷ Ifj. Barcsay László egy visszaemlékezésében részletesen ismertette a '30-as évekbeli Berettyóújfalut, azonban emlékeit 1990 és 2001 között jegyezte le. BM Gy. N. 5047. Tardy ezzel szemben munkájában a közelmúlt változásait rögzítette, melyek még könnyen előhívható emlékeknek számíthattak.

az olvasóknak. Szintén []-ek között adtuk meg az eredeti oldalszámokat. Az egyértelmű nyomdahibákat (halvány betűk, elmosódások) és az elmaradó ékezeteket (u – ú) jelzés nélkül javítottuk, hogy megmaradjon a szöveg koherenciája, és elkerüljük a túlzó mértékű javító jegyzetelést. A szerzőre jellemző, egyedi szóhasználatot megőriztük, egy-két kivételtől eltekintve – amikor a (sic!) figyelemztetést adjuk meg – további figyelemfelhívást nem tartottunk szükségesnek. A szöveget magyarázó jegyzetekkel láttuk el, amelyek igyekeznek a legújabb tudományos eredményekkel kiegészíteni az újraközölt kiadványt.

Berettyóújfalú keletkezése, története, fejlődése



Feljegyzésekkel, adatokkal összeállította és írta

mezőtelegdi és köröstopai
TARDY GYÖRGY.



Berettyóújfalú, 1937
PASZTERNÁK DEZSŐ NYOMDÁJA

Mielőtt Berettyóújfalu keletkezését, történetét, fejlődését, adatok nyomán ismertetném, megírnám, szomorúan kell megemlékeznem, hogy az átkos trianoni békével hazánkban Bihar vármegye szenvedett a legtöbbet, amikor az oláhok elvették a vármegye területének 2/3-ad részét, ezzel elvesztettük az erdeit, szántóföldjeit, bányáját, szőlőit, folyóját, vasútját, a vármegye székhelyét, Nagyváradot. Ezen csapások után a megmaradt csonka Bihar vármegye székhelye Berettyóújfalu lett. A Csonkatorony nem csak Berettyóújfalunak legrégebbi emléke, de országunknak is.³⁸ Legutoljára a Pálos rendi szerzetesek laktak itten, régebben kéttornyú templom volt. A szent Pálról elnevezett szerzetesrendet Özséb esztergomi kanonok alapította az 1263. évben. Már az Árpád-házi királyok idejében e rendnek 8 kolostora volt Magyarországon, ezek után majdnem biztosra vehető, hogy ezek közül az egyik a herpályi lehetett, tehát ezek után a templom maradványa a mostani Csonkatorony, az Árpád-házi királyok korában épülhetett. Az is lehetséges, hogy a kolostor a Benczéseké (sic!) is lehetett, mely szintén szerzetesrend volt, ez jóval előbb lett alapítva, mint a Pálos rend, mutatja ezt az is, hogy Szent István 1002. évben nagy kiváltságokat adott e rendnek, sőt monostorai is voltak Szentjobbon, ha ez megáll, úgy a Csonkatorony és templomának a keletkezése még régebbi eredetű is lehetett.³⁹

Abban az időben minden kolostor, így a herpályi is, várszerű erődítmény volt, sánccal és vizesárokkal volt körülvéve, amellet felvonó híddal ellátva. Elpusztulása előtt a Pálosok lakták, mit bizonyít az is, hogy a templom ajtaja előtt egy kőbe volt vésvé a két szó „*Haer. Paul.*”, mely rövidítése Hereditas Paulinorum-nak, ami magyarul annyit jelent, hogy a Pálosok öröksége, birtoka. A nép nyelvén a Herpály nevet kapta.⁴⁰

A Csonkatorony és környékén terülhettek el a községek, így közvetlen mellette az „Egyházsziget” melyet csak a vizesárok választott el a rend lakóhelyétől,

³⁸ Berettyóújfalu középkori történetéről nemrég jelent meg egy monográfia, amely részletesen foglalkozik a kérdéskörrel. Bocsi – Gulyás 2023.

³⁹ A Herpályhoz köthető egyházi intézményekkel kapcsolatos legfrissebb kutatási eredményeket az említett monográfia foglalja össze. Bocsi – Gulyás 2023. 248–276.

⁴⁰ Tardy György O'sváth Pál feltételezését vette át a Csonkatornyot illetően. O'sváth 2009. 220.

itten egy kápolna is találtatott, rajza a 80-as⁴¹ években felküldetett a Nemzeti Múzeumba, azonkívül rengeteg férfi koponya találtatott, valószínűleg itt lehetett a nagy csata. Kis és Nagykettős, Szentkozma, Andaháza községek voltak, melyek észak és nyugatra feküdtek. Községek, amiknek létezését [5] az időközi ásatások is bizonyítják, igen ezek községek voltak, végleg elpusztultak, csak a nevük maradt fenn, ellenben a Csonkatorony dacolva az idők viharaival, még ma is fennáll, s mutatja a régi nagy időket.

Hogy mikor keletkezhetett Újfalu, arról biztos adataink nincsenek, keletkezése valószínűleg a török-tatár dúlások után a XVI. században lehetett, amikor a Csonkatorony a temploma és a rend kolostora, a közelebb fekvő községek elpusztulásával történhetett. Az ellenséges hadak eltávozása után, a megmaradt lakosság feljebb húzódott, a mostani Újfalu helyén, itt új községet alapított, melyet Újfalunak nevezett el, s mivel a Berettyó folyó mellett fekszik, megkülönböztetésül a Berettyó nevet is felvette, így lett Berettyóújfalu. Történeti adataink szerint Berettyóújfalu már mint megült hely szerepel a nagyváradi püspökség irattárában, Miklós bán tulajdona volt.⁴²

Bihar vármegye, így Berettyóújfalu is, a mohácsi vész után, hol Erdélyhez, hol Magyarországhoz tartozott, állandó versengésnek volt kitéve, hol az erdélyi fejedelmé, hol a töröké, hol a császáriaké volt.⁴³ Ezek után Újfalu abban az időben örökös zivatarok színhelye volt, annál is inkább, mivel az országútja keresztüljárója volt a különböző átvonuló seregeknek, rendetlen csapatoknak, a török-tatár

⁴¹ Az 1880-as évekről van szó.

⁴² Ezt a feltételezést a történettudomány már abban az időben is meghaladta, amikor a mű készült, különösképpen annak fényében, hogy az említett Miklós bán a 13. században élt, ennél fogva a 16. századi falutelepítés némi anakroniztikát sugall.

⁴³ A mohácsi csata után kialakult megosztottságot a speyeri egyezmény (1570) kívánta rendezni, amely értelmében János Zsigmond Erdély és a Részek (Partium) fejedelmé lett. A Részek azon vármegyéket (Bihar, Máramaros, Kraszna és Középszolnok) jelentette, amelyek az egyezséget követően az Erdélyi Fejedelemség tartozónak tekintettek. Oborni 2013. 8–11. Ez az állapot egészen az ún. Szejdi-járásig állt fenn, amikor a büntetőhadjárat során a törökök elfoglalták Váradot és létrehozták a Váradit vilajetet. Sudár 2015. 103–114. Bihar vármegye központját több próbálkozást, blokádot követően csak 1692-ben sikerült visszafoglalni az ellenségtől. Bagi 2017. Az Erdélyi Fejedelemség sorsára hosszútávra kiható Diploma Leopoldinum, amelyet I. Lipót magyar király 1690 októberében szentesített, a Magyar Királyság területéhez csatolta vissza a Partium vármegyéit.

hadaknak. Szintén történeti adataink szerint az 1552. évben az összeírás alkalmával 20 portalis joggal szerepelt tulajdonosai voltak, a Fügedy, Derzsy, Literaty és Csáky családok.⁴⁴

Bocskai István 1605. évben Berettyóújfalu polgárait hajdúvárosi kiváltsággal és szabadalommal ruházta fel, így ettől kezdve a polgárok a hadseregben, mint külön hajdúsereg foglal helyet, maguk választottak hajdú hadnagyot, ilyen hajdú hadnagy volt, Nadányi Gergely, 1613. évben Báthori Gábor erdélyi fejedelemtől 100 hajdú vitéz dónációt is kapott.⁴⁵

Az 1657. évben a török szultán Sejdi basa vezérletével 50 000 török harcost küldött II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a megfenyítésére. II. Rákóczi György ez időben Nagyváradon tartózkodott. Rákóczi, amikor megtudta, hogy a török mit akar, nehogy Nagyváradot tönkre tegyék a törökök, székhelyét Berettyóújfaluba tette át, annál is inkább, mivel Debrecenbe akart menni. II. Rákóczi György huzamosabb ideig tartózkodott Berettyóújfaluban, mutatja azt az is, hogy ittléte alatt törvényszéki ítéletet hozatott Nadányi János javára Komjáti Gergellyel szemben. [6]

II. Rákóczi György fejedelem, Kádár István hajdú hadnagyot bízta meg, hogy 200 lovas hajdúval, a Sárastó (sic!) kertnél levő Berettyó-hidat védelmezze meg, akadályozza meg a török-tatárok átkelését. Kádár István kis csapatával vitézül védte a hidat, de a túlnyomó erőnek nem tudott ellentállni, végül is legyőzött. Kádár István hajdúhadnagy is elesett 1658. szeptember hó 23-án, fejébe nyíl fúródott, lováról lefordult, lába a kengyelbe akadt, úgy hurcolta lova a mostani

⁴⁴ Az 1552. évi porta (vagy dika) összeírások adatai elérhetők a Magyar Nemzeti Levéltár adatbázis-gyűjtő felületén, az <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/> oldalon. Az adatközlés szerint a legtöbb portát a Csáky család tagjai bírták. Itt érdemes megemlíteni, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárában őrzött 1552. évi nemesi összeírást Tardy Sándor ajándékozta a levéltárnak. MNL HBVL IV.12.a 1. k.

⁴⁵ A hajdúkra vonatkozó összegzésben több olyan elem is szerepel, amely elcsúszott a valós helyéről. A jelenlegi kutatások alapján Bocskai István erdélyi fejedelem nem kiváltságolt berettyóújfalu hajdúkat 1605-ben, sőt, a hajdúk betelepítéséig 1608. május 23-áig kellett várni, amikor Báthory Gábor fejedelem – a hajdúk nyújtotta segítségért cserébe – Nadányi Gergelynek és 100 katonájának adományozta Újfalu és Szentkozma részbirtokokat. Szendrey 1971. 91.; Nyakas 1998. A szerző a téves adatokat a Borovszky Samu nevével fémjelzett vármegyei összefoglalóból vette. Reiszig 1901. 506.

Kórógy puszta fele, mely nádas és rekettyés hely volt. A menekült és megmaradt vitézei a Kórógy pusztán egy magas domb tetejére vitték, a domb közepére maga Kádár István testét tették, körülötte 7 vitéz bajtársával együtt eltemették: a helyet ma is Kádár halomnak nevezik. Az eltemetett Kádár István sírját 1920. évben a debreceni múzeum feltárta,⁴⁶ s mivel megállapították, hogy a nyíllal átlőtt koponya azonos az 1658. évben hősi halált vitéz Kádárral (író maga is ott volt a sír feltárásánál) a Kádár család a dombot és a hozzávaló területet megvásárolta, azon emlékművet emeltetett, befásította, s így a puszta csendjében magasra nőtt fák hirdetik a csaták hőségének harci tetteit. Kádár István vitézi tetteit históriás énekek is megörökítik, versei nyomtatásban is megjelentek s verse a nép száján nagyon el volt terjedve. Ismertetek egy pár strófát: „*Felemélé Kádár szemeit az égbe – mondván: Uram Jézus légy segítségemre! – Nosza jó katonák harczoljunk két kézre – mert nem látok embert jöni segítségre. – Kiontom véretem én szegény hazámért – nem szánok érette bizony ontani vért. – Ezennel meghalok édes nemzetemért – mert én a Krisztustól veszek jutalmat s bért.*”

Ezt az éneket Thaly Kálmán, „*régi magyar vitézi énekek és kegyes dalok XVI – XVII – XVIII. századbeli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból*”⁴⁷ állította össze. Nagyon bölcsen intézkedett a berettyóújfalui község előljárósága, amikor az utcák elnevezése alkalmával a régi Oláhvárost, mely a Sárastó (sic!) kert felé vezet, az ezelőtt 279 esztendővel elhalt vitéz Kádár Istvánról nevezte el.

Ugyanezen időben dűlta fel a török had az akkor még különálló Herpály helyiséget is, nem maradt meg csak a két torony.⁴⁸

Az 1677. évben, pünkösöd első napján, Straszaldo Károly császári tábornok, Debrecenből egész sereggel jött Újfalú elfoglalására, a falu hajdúi a lakossággal együtt oly hősi ellenállást fejtettek ki, dacára, hogy két nap ostromolta a falut,

⁴⁶ Dr. Papp Károly egyetemi tanár és Zoltai Lajos, a debreceni múzeum igazgatója végezték az ásásokat, melynek eredményeként egy átlukasztott koponyájú csontvázat találtak. Megtalálták vitéz Kádár István csontjait. Bihari Újság, 1. (1920) 1. 1920. szept. 23. 3.

⁴⁷ Thaly 1864. 161–170. A Tardy által idézett sorok három strófából származnak, szabadon és szabadosan keverve a költemény részeit. Kádár István és katonáinak harcát Szalárdi János vetette papírra. Szalárdi 1980. 445–446. Újabbban B. Szabó János foglalta össze a II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjárata után kibontakozó válságot. B. Szabó 2019.

⁴⁸ Tardy nagyban támaszkodott O'sváth Pál művére, amely még eredeti, mára már nem fellelhető forrásokra támaszkodott, mint például a Nadányi család levéltára. O'sváth 2009. 218–233.

nem tudta elfoglalni, kénytelen volt a falu ostromával felhagyni s szégyenteljesen visszavonulni Debrecenbe.⁴⁹[7]

A folytonos harc, a sokfelé elvonuló ellenség, tökéletesen tönkre tette anyagilag Újfalú lakosságát. Különösen nagy volt az elkeseredés, amikor 1685. év február havában Thököly Imre egyik seregével huzamosabb ideig Újfaluban akart maradni, a falu lakossága ellentállt, de leveretett s ezáltal a falu lakossága tökéletesen tönkrement anyagilag.⁵⁰ Thököly Újfaluból küldötte a francia követhoz azt az értesítést, hogy bizonyos feltételek mellett hajlandó békét kötni Lipót császárral. Újfaluban vette Thököly Pataki kapitány útján Lipót császár békeajánlatát és annak biztosítását is, hogy a Zrínyi Ilonával szándékolt házasságát nem ellenzi.⁵¹

⁴⁹ A Bihari Múzeum tulajdonában lévő másolatról a „teljesen visszavonulni Debrecenbe.” mondatrész hiányzik. A kiegészítést a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának eredeti példányával (leltári szám: 527.084) történő összevetés során sikerült megtenni. Tardy a 17. századra vonatkozó adatai zömét Vende Aladár munkájából merítette, amely nem minden esetben ellenőrizhető vissza. Vende 1901. 51.

⁵⁰ A kurucoknak ellenálló újfaluiak nem bírtak a túlerővel és egyezséget kellett kötniük a nem szívesen látott vendégekkel. *„Mi berettyó-újfalusi birák és polgárok tanácsinkkal és minden adjunctusainkkal együtt adjuk tudtára mindeneknek ez levelünknek rendiben, hogy az méltóságos magyarországi fejedelem Thököly Imre kegyelmes urunk ő nagysága lovas hadai, nevezet szerint pengő tekintetes és nemzeti vitéz Pethőházy Dávid urunk ezerebeli vitéz rendek jünén erre az alföldségre élödni és quartélyozni akartak, és mi felül megnevezett Berettyó-Újfalú nevü szegény helyünkben is úgymint másuvá jönni. Kire nézve mi is közülünk némely maga gondolatlanok értelmek szerint ellenek fegyvert fogtunk és ellenek állottunk, hogy be ne bocsátanók, de ü kegyelmek nálunknál lévén erősebbek városunkba fegyverrel bejöttek és így az fegyver között mind két részről elhullottak s meg is sebesedtek, az fegyver alatt penglen az vitéz rend elragadozván marháinkat és egyéb jószágainkat, egyeztünk meg ilyen formán, hogy valaminemü jószágunk akár ingó bingó legyen is magok között hittel felkeresvén, nemzeti és vitéz Pálfi István substitutus kapitány urunk restituálta, és az kárvallottakat magokéval contentálta. Az kik azért mi miattunk akkor az viadalban vagy magok vagy penglen lovok iránt kárt vallottanak, alkudtunk meg mind közönségesen substitutus kapitányunkkal fő és vice badnagyokkal és mindenrendü tisztekkel, közrenden levő vitézekkel, hogy ü kegyelmeknek károkért és szenvedésekkért fizettünk száz batvan idest 160 magyar forintokat, ezen kívül levő és lebető praetensiókat mind az két részről letevén annihihaljuk, melynek nagyobb bizonyására adjuk ez kezünk irásával és pecsétünkkel megerősített levelünket. Kegyelmes urunk ő nagysága ugyanazon az ezereben küldött egyik szolgálja Kemecsey György urunk előtt.”* A berettyóújfalui főbíró és a városi tanács levele Radics András munkácsi kapitánynak. Berettyóújfalú, 1685. február 8. TMÁO VI. 514. A levél eredeti jelzete: MNL OL E 213. 4. d. p. 34. Egy másik levél tartalma némileg árnyalja a történetet: *„Pethőházy hadait az Berettyóújfaluiak nem akarrán bébocsátani, egy nébányat levágtak, az kurucok abbéli cselekedetekért mindeneket elprédálták, sokakat sebesítettek, sok istentelenséget cselekesznek, az mint híret hozzák.”* Olosz Ferenc levele Apafi Mihálynak. Somlyó, 1685. február 11. TMÁO VI. 515.

⁵¹ Ezeket az adatokat kutatásaink során nem tudtuk alátámasztani. Amennyiben kronológia szerint haladt a szerző, akkor a dátumok tévesek, hiszen Zrínyi Ilona és Thököly Imre esküvőjére 1682. június 15-én, Munkácson került sor. Thököly a házasságkötést megelőzően a felső-magyarországi részeken tartózkodott, ebből kifolyólag ezt a részt inkább tekinthetjük „költői túlzásnak”, mint tényeken alapuló leírásnak.

Az 1700-ik esztendő szomorúságot hozott Újfalura, ugyanis Lipót császár Újfalú hajdúvárosi szabadalmát megszüntette, herceg Eszterházy Pál nádor földesurasága alá helyezte s a lakosságot úrbéri szolgálatra kötelezte.⁵²

1704. év január 12-én II. Rákóczi Ferenc Újfaluban gyűjtötte hadait, amikor Belényes felé ment a rácok ellen, rajtuk fényes győzelmet aratott.⁵³ Egykori okmány tanúskodik arról, hogy II. Rákóczi Ferenc egyik lovasezrede jóformán Újfalú lakosságából került ki, alezredesük Tardy Ferenc volt.⁵⁴ 1707. évben császári seregek vonultak Újfalun keresztül, vezérük óriási hadisarcot vetett ki Újfalú lakosságára, nem fizetés esetén felgyújtással fenyegette Újfalú lakosságát. Az amúgy is tönkrement lakosság kétségbe volt esve s ekkor Csiffy Ferenc újfalui lakos, földbirtokos kiegyezett a császári vezérrel, a pénzbeli hadisarcot a magából kifizette, ezek után a császári sereg elvonult s Újfalú lakossága meg volt mentve, úgy a kifosztástól, mint a felégetéstől.⁵⁵

A következő mintegy másfél századról Berettyóújfalu történetére vonatkozólag nincsenek adataim, egészen a magyar szabadságharcig. Görgey Artúr seregével Vámospércsen tartózkodott, Nagy Sándor pedig Debrecen alatt. Görgey

⁵² Tardy György a Derecskei uradalom kialakulásának körülményeit szintén a Vende-féle tanulmányra alapozva írta le. I. Lipót magyar király nem vonta vissza a hajdú kiváltságokat a bihari városoktól, csupán nem ismerte el a bécsi udvar az erdélyi fejedelmek adományait és az ezzel járó előjogokat. Ráadásul pontosan az a körülmény szűnt meg, amelyek alapot nyújtottak majdnem egy évszázadon át a hajdúknak privilégiumaik gyakorlásához: a háború. A hajdúk katonáskodás ellenében élvezhették kiváltságaikat, de a militarizált korszak az 1699-ben megkötött karlócai békével véget ért, a király már nem tartott igényt a hajdúság szolgálataira. Kézenfekvő, hogy ha nincs szolgálat, akkor az előjogok is megszűnnek. Ennek estek áldozatul a bihari hajdúvárosok, de a jászok és kunok, valamint a szabolcsi hajdúvárosok is megsínylelték ezt az időszakot. A folyamatos pénzzavarral küzdő udvar kihasználta a lehetőséget, hogy a bihari városok joghatóság nélkül maradtak, ez nyújtott lehetőséget a nádori fizetés ilyen formában történő kielégítéséhez. A Derecskei uradalom kialakulásához ld. Szendrey 1968.; Török 2019. 28–31.

⁵³ A Bihar vármegye területén dúló harcokról, ostromokról az 1950-es években Gottreich László írt egy napjainkig használható tanulmányt, majd Seres István, Mészáros Kálmán és Török Péter szentelt számos publikációt a bihari hajdúvárosok (köztük Berettyóújfalu) és a megye Rákóczi-kori történetének. Gottreich 1955.; Seres 2003.; Seres 2007.; Seres 2009.; Mészáros 2017.; Mészáros 2021.; Mészáros 2023.; Török 2017.

⁵⁴ Tardy Ferenc alezredes (majd később ezredes) katonai tevékenységéről újabban Mészáros Kálmán közölt adatokat. Mészáros 2021. 171–173.

⁵⁵ Wesselényi István naplója szerint 1707. január elején jártak Berettyóújfalu környékén, ahonnan 1707. január 6-án indultak tovább Erdély felé. Wesselényi II. 28.

szigorú utasítást adott Nagy Sándornak, hogy valahogy meg ne ütközzön, hanem vonuljon seregével Vámspércs felé. Nagy Sándor nem engedelmeskedett, 1849. augusztus 2-án volt a debreceni csata, délután 1-2 óra között, erős ágyúzás halatszott Debrecen felől, valószínű, hogy csata van a magyar és muszka között. Délután 4 ór[a] tájban teljesen megszűnt az ágyúzás, senki sem tudott semmi hírt, községünk lakosai a legborzasztóbb helyzetben voltak. Annál is inkább, mert Berettyóújfalu fontos közlekedési gócpont volt Debrecen és Nagyvárad között, ezek után biztosra lehetett venni, hogy Újfalun keresztül fognak elvonulni. Este 8 óra után jött egy század magyar huszár s szomorúan beszéltek, hogy Debrecen alatt nagy [8] csata volt s a muszkák tökéletesen megverték Nagy Sándor seregét, mely eszeveszetten menekül. Leírhatatlan az az éjszaka, amit községünk lakosai átéltek, egész éjszakán át a menekülő gyalogság, lovasság, a társzekerek sokasága mellett a Debrecenből a félelem miatt menekülő lakosságnak is idejövetele. Augusztus 3-án reggel egy huszár tizedes tizedmagával megállott a templomunk előtt, hogy egy kicsit pihenhessen, odavetődött Báthori Bálint újfalui lakos, beszédbe elegyedtek, hogy micsoda történhetett közöttük? Nem tudni. Báthori futásnak eredt a községháza felé, ahol most a Tisza Kálmán szobor van, a huszár tizedes utána szaladt, kivont karddal, s amikor Báthori be akart a községháza termébe menni, a huszár tizedes utolérte s ott az előljáróság színe előtt leszúrta, Báthori azonnal meghalt. Nagy rémület támadt, szinte kétségbeestek, ha már a magyar ilyen kegyetlen, milyenek lesznek a muszkák.

Augusztus 4-én kidobolták, hogy mindenki nyitott kapuval és terített asztallal várják, hogy kiket, azt nem lehetett tudni.

Augusztus 5-én délelőtt 11 óra tájban érkezett meg az orosz hadsereg 10 zászlóaljjal, megfelelő tisztikarral. A lovas csoport érdekes látványosságot nyújtott, minden ezrednek egyforma színű lovai voltak. Ugyanakkor érkezett meg Paskievics herceg, az orosz hadak fővezére, nagy kísérettel. Ő maga a mostani adóhivatal helyiségébe szállott, Constantin herceg, a mostani csendőrlaktanyába szállt meg, hova az ezred zászlóikat vitték be és Rüdiger tábornok, a mostani alispán lakhelyén volt elszállásolva.

Az oroszok ittlétükkel Berettyóújfalu nevezetes hely lett, ugyanis innen küldötte Paskievics herceg az orosz cárnak, a reánk magyarokra nézve a szomorú és megszegyenítő jelentéseit, hogy „*Felséged lábai előtt fekszik Magyarország*”. Hogy a cárnak küldött jelentéseit Paskievics herceg Berettyóújfaluból írta és küldötte, igazolja ezt Hegyessy Mártonnak a későbbi időben megírott 1848–49. évi akkori eseményeket tárgyaló munkája, mely a 225. lapon olvasható. Igazolja ezt még egy angol folyóiratban megjelent cikk is.⁵⁶

Míg az orosz hadsereg Újfaluban állomásozott, nem volt velük semmi kellemtelenség. A legénység roppant fegyelem alatt volt, a tisztek a háziakkal szemben a legnagyobb tisztelettel, illedelmességgel viseltettek. Egy pár napi pihenés után és amikor az elbontott Berettyó hídja is elkészült, az oroszok Világos felé mentek, ahol a magyarokra nézve örökké gyászos nap következett, 1849. augusztus 12-e. [9]

A kiegyezés után, 1869-ben, Ferenc József király átutazása alkalmával, rövid pihenőt tartott Berettyóújfaluban.

Berettyóújfaluban 1914. év július hó 27-ig,⁵⁷ a hadüzenet megízenéséig, nem volt különös esemény, de amikor kitört a háború, tekintettel arra, hogy Berettyóújfaluban úgy a tengelyen való közlekedés, úgy is, mint vasúti gócpont, itt

⁵⁶ Az anekdotaszzerű lejegyzés történeti háttére napjainkban is vitatott, a hadtörténészek további kutatásokkal igyekeznek a visszaemlékezésben szereplő események hitelességére reflektálni. Ugyanakkor azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az állítólag Berettyóújfaluban kelt „megszegyenítő” Paszkievics-jelentés öngazolására Tardy György Hegyesi Márton 1848–1849-es történeti munkájának azon vonatkozó passzusára hivatkozott, amelyben Hegyesi a szerző édesapjának, Tardy Sándornak szíves közlésre támaszkodva örökítette meg a történeteket. Legújabban Rosonczy Ildikó foglalkozott az orosz intervenció sereg irataival, és kutatásai során összegyűjtötte Paszkievics herceg negyven eredeti, I. Miklós cárhoz intézett levelét. Ezek között található egy 1849. augusztus 15-én (sic!), helyesebben 14-én Berettyóújfaluból keltezett levél, amelyben a tábornagy aggodalmát fejezte ki a cárnak, hogy a világosi fegyverletétel után, ha a még magukat meg nem adó magyar seregtestek megtudják, hogy a megadást követően átadják őket az osztrákoknak, esetleg még folytatódhat a háború, ami nem lett volna szerencsés, a hazájukba mihamarabb visszatérni szándékozó oroszoknak. A levelezésből egyértelműen kiderül az is, hogy Paszkievics Debrecenből érkezett Berettyóújfaluba, s innen írta meg a jelentését a cárnak. Mivel Rüdiger tábornok augusztus 14-én Kisjenőn tartózkodott, így elképzelhetetlen, hogy ő maga ezen a napon településünkön lett volna. Erre vonatkozólag ld. Rosonczy 2018. 123.; Rosonczy 2019. 169–170.; Rosonczy 2021. 369–370.

⁵⁷ Az I. világháború az Osztrák-Magyar Monarchia július 28-án elküldött hadüzenetével vette kezdetét.

gyűltek össze a háborúba bevonuló katonák a további utazásra, az utcán egy részük danolva mentek végig, különösen a fiatalok, a másik részük a családapák szomorú lecsüggesztett fejjel mentek, gondolkodtak, vajon láthatom e még valaha községemet, családayaimat, szüleimet.

[Az] 1916. évben, az oláh hadüzenettel,⁵⁸ az Erdélyből való menekültek legnagyobb részük vonattal Berettyóújfalun keresztül utaztak át. Újfalu közönsége a legnagyobb testvéri szeretetet gyakorolta, amikor az átutazókat, a szerencsétlen menekülőket, minden alkalommal a vasútnál megvendégelte. Szomorú látvány volt a szerencsétleneket látni, tudva azt, hogy mindenük ottveszett, csak éppen anyyiuk volt, ami ruhát magukkal hozhattak. Szinte sírtunk, amikor láttunk a vagon lépcsőjén egy róm. kath. papot ülve, mert nem volt már más helye, kezében a Biblia, az volt a megmentett vagyona.⁵⁹

Ugyancsak az 1916. évben idemenekült a nagyszabeni kórház. [Az] 1917. évben Újfaluba lett áthelyezve Lengyelországból az úgynevezett polyák ezred, látva a fajt, ezek ugyan nem védik meg a hazát.

[Az] 1918. évben a belényesi fronton harcoló kifáradt katonák pihenés végett Újfaluban lettek elszállásolva. Mindössze 5 napig voltak itten, mert az őket felváltó katonaság védelemre gyengének, de emellett nem megbízhatónak bizonyult, így kénytelenek voltak visszamenni.

[Az] 1919. évben, amikor kitört a forradalom, a vörös hadsereg egész hadosztállyal jött Újfaluba, innen, mint központból indultak a pesti csirkefogók a falvakba s ottan, amit csak szemük látott, mindent elvittek, raboltak, sőt megfélemlítve a lakosságot, még gyilkoltak is.⁶⁰ Azt nem lehet leírni, csak, aki látta,

⁵⁸ A román kormány 1916 augusztusában lépett be az I. világháborúba az antant oldalán, majd a román hadsereg betört Erdélybe és kísérletet tett a számukra ígért területek elfoglalására. A központi hatalmak összevont erői azonban néhány alatt felszabadították Erdélyt, valamint 1916 decemberére már Bukarestet is elfoglalták. Romsics 2005: 106.

⁵⁹ Az erdélyi menekültek részére a berettyóújfalui Vöröskereszt szervezett adománygyűjtést, valamint biztosították az árván maradt gyermekek elhelyezését a településen. Erdély menekültjei. Sárret, 12. (1916) 38. 1916. szept. 17. 2.; Megjötték a menekült gyerekek. Sárret, 12. (1916) 39. 1916. szept. 24. 3.

⁶⁰ A Budapestről Nagyváradra tartó vörös katonák a sínek hiánya miatt csak Berettyóújfaluig jutott, ahol számos atrocitás történt. Bagdi 2021. 9.

hogy mi mindent csináltak. Ezek a gazemberek 4–5 napig pusztították a falvak lakosságát s mikor meghallották, hogy az oláhok jönnek, gyáván elfutottak, eszük ágában sem volt, hogy az oláhokkal megütközzenek. Így szabadult meg Újfalú és környéke a gazemberektől.

1919. év május 1-e után Újfaluba jöttek az oláhok,⁶¹ huzamosabb ideig voltak s hogy az idő alatt mint csináltak, elég ha [10] csak annyit említek is fel, hogy testvérek voltak a vörösökkel a rablásban, pusztításban.⁶² Na de lesz még kikelet, adja is meg a magyarok Istene a magyarnak, hogy minél hamarabb visszaadhassa a kölcsönt, jaj de nagy kamatot veszünk.

1920. március 23-án nagy- és örömnapja volt Újfalú lakosságának, megjött a várva várt magyar nemzeti hadsereg, az ő látásukra örömkönnyekek gyűltek szemünkbe, a vasútnál, a fogadásnál kint volt Újfalú lakosságának nagy része, s amikor megláttuk a nemzeti zászlót, levett kalappal, könnyhullatással, éljenzéssel fogadtuk.⁶³

Érdekes volt látni, amikor az itt maradt oláh katonaság a vasúti ház előtt volt felállítva, ugyanekkor a megérkezett nemzeti hadsereg, szemben velük 50 lépésnyi távolságban volt, hogy féltek az oláhok, pedig teljes hadi lopott felszereléssel voltak ellátva, a mieink meg csak puskával, de a lelkesedésük mellett hozzáadva a bátorságot, meg az irántuk való ellenszenvet, félhettek is.

Az oláhoknak a vasúttól való elmenetelük után, a magyar hadsereg egy százada óriási lelkesedés mellett vonult be Újfaluba a vasútnál kint levő lakossággal.

Berettyóújfalu az 1927. szeptember 17–18. napján nevezetes gyűlhelye lett a csonka Bihar vármegyei levante egyesületeknek. Idejöttek a levanték több ezren az egész vármegye községeiből, versenyzés végett, itt táboroztak 3 napon át a községi előjáróságok kísérete és felügyelete mellett. Gyönyörű látvány volt az egyes községek levanteinek a bevonulása, látva azt a lelkesedést, látva azt az

⁶¹ A román hadsereg a kommunizmus terjedésének megakadályozásának ürügyével szállta meg a térséget, ezért a helyiek általában örömmel fogadták a katonákat. Valódi szándékuk legfőbb célkitűzése a Magyarországgal szembeni területszerzés volt. Hatos 2021. 335.

⁶² A térség román megszállásához ld. Perczel 2019. 101–102.

⁶³ A Nemzeti Hadsereg zalai gyalogezred 5. százada 1920. március 24-én érkezett meg Berettyóújfalu. Fogarassy 1975. 236.

aranyifjúságot, látva azt az örömet, amit az arcukból lehetett olvasni. Különösen emelte a verseny fényét, amikor Albrecht főherceg,⁶⁴ ez az igazi magyarérmű, testestől-lelkestől magyar ember is megjelent a versenyen. A verseny befejeztével a versenyen díjazott leventéknek hazafias beszéd kísérete mellett adta át a kitüntetésre adományozott értékes díjakat.

Az 1927. év október hónap 16. napja felejthetetlen lesz Újfalu lakosságának, ugyanis csonka Magyarország kormányzója, nagybányai vitéz Horthy Miklós, eljött hozzánk az elesett hősök szobrának felavatási ünnepélyére.⁶⁵ Tekintete nem csak a szoborra, hanem Nagyvárad fele is esett, szinte látni lehetett nemes arcának kifejezését, szinte lehetett olvasni, amikor azt gondolta, ne gondoljátok te területet rabló oláhok, hogy ez sokáig így fog tartani, óh nem, újra miénk lesz nem csak Nagyvárad, hanem az egész Magyarország Erdéllyel együtt. Nemes gondolatát Isten valósítsa és segítse meg, hogy minél hamarabb szabaduljunk meg a gonosztól. [11]

Újfalu még nagyon nevezetes hely lesz, amilyen szomorúan jöttek a katonák a háborúba való menéssel, olyan örömmel jönnek, hogy a reánk nézve átkos trianoni békével felszabaduljanak a tőlünk elrabolt területek, magyar testvéreinkkel ismét egyek legyünk, nemzeti zászló lobogjon a Kárpátoktól az Adriáig, megkövetelhetjük, hiszen ezeréves nemzet vagyunk, így ismét a régi Magyarország legyen.

Berettyóújfalu, amint fentebb is említettem, gócpontja volt és még most is az Nagyvárad és Debrecen között, úgyszintén az úgynevezett Sárrétnek is, tehát ez okokat véve, rohamosan fejlődött, különösen építkezés szempontból, a hetvenes

⁶⁴ Albrecht főherceg 1897. július 24-én született az ausztriai Badenben a Habsburg-Lotaringiai-ház tagjaként. Magyar iskolákban tanult, a Magyaróvári Királyi Gazdasági Akadémián szerzett oklevelet, magyarnak tekintette magát. Szolgált az I. világháborúban, majd az 1918-19. évi forradalmakat követően bekapcsolódott a magyarországi politikába, később radikális fajvédő csoportokhoz csatlakozott. Érintett volt az 1925-ös frankhamisítási botrány során, ennek köszönhetően politikai súlyából jelentősen veszített. Bár hivatalosan nem számított trónörökösnek, mégis igényt tartott a magyar trónra, csak 1931-ben mondott le erről Habsburg Ottó javára. 1927 és 1944 között a magyar felsőház képviselőjeként tevékenykedett. 1955. július 12-án emigrációban, Buenos Airesben hunyt el. Hamann 1990. 43.

⁶⁵ Ugyanezen a napon Horthy részt vett a leventeház felavatásán is. Bagdi 2021. 38.

évektől kezdve. Hogy régebben hogy nézett ki Újfalu, elég, ha felemlítem, ahol a Tisza Kálmán szobor most áll, ott volt a nádfedelű községháza,⁶⁶ a bikaakol és a dutyi, most feljebb az 1873. évben épült egy emeletes községháza,⁶⁷ mely az Alföld egyik legszebb épülete. A mostani református iskola egy részén volt a Ferenc zsidó boltja, így hívta az egész falu mellette a Szabó Bálint-féle korcsma, a falu egyetlen vendéglője. A Diósi-féle telken beljebb a Pap Tamás szárazmalma. A járásbírószág telkén a Sebő ház volt, később átalakítva korcsmává, egyben tánc-tanítás is itt volt. A Zádor üzlete helyén volt a Szántó és Czirják ház, beljebb darálómalom. A Nyíri gőzmalom előtt volt a falu gödre. A főszolgabírószág helyén a Csiffy ház, mely korcsmává lett átalakítva, híres verekedő hely volt. A Szabó Károly telkén épült az Angol-Magyar Bank. A Lisztes Lajos telke egy részén volt a híres kőpince, a pincében volt a korcsma, a juhászok kedvenc tartózkodási helye, a pince előtt korlát volt csinálva, oda lettek a szamarak kötve, míg gazdája mulatott. A Kepes Lajos üzlete és a mellette fekvő épületek helyén szőlőskert volt.

Különösen az 1920-as évektől fejlődött Újfalu nagy mértékben. Nagyon sok szép és magánházak épültek, ami Újfalu fejlődését nagyban elősegítette. Újfalu

⁶⁶ A városháza-községháza polémiát több forráson keresztül lehet megvilágítani. A ma múzeum és könyvtárként funkcionáló egykoron „városházának” szánt épület elődje szintén a település központjában helyezkedett el, de meg sem közelítette az emeletes, új hivatal megjelenését. A régebbi városházának nevezett építményről a következő sorokat találhatjuk Berettyóújfalu jegyzőkönyvében: „A városháza újonnan építettni elkezdődött az 1835-ik esztendő Szent György havába, az azon esztendei előjárók megegyezéséből, szíves igyekezetekből, legfőképpen pedig akkori főbíró nemzeti Tóth János, hítes jegyző Lőrinczi János és városgazdája Király Sándor urak különös szorgalmatos igyekezetek által elkészült ugyanazon esztendő november havába. Főbíró Daróczy József és az akkori tanács szorgalmatos igyekezte alatt. Került kétezer két v[onás]cédula forintba. [...] Az új tanácsbázhba a tanács első tanácsgyűlését tartotta az 1835-ik esztendő december 6-ik napján. Megnyitotta főbíró nemzeti Daróczy József úr a szobát és utána bement a tanács, bolott egymás köszöntése után, melyen jelen volt a nemes tanács név szerént nemesség főhadnagya n[eme]s Czirják András, esküdtársai n[eme]s Török Ferenc, n[eme]s Czirják Mihály, n[eme]s Csőreg András és n[eme]s Fónyad János.” MNL HBVL V.612.a 1. k. p. 331.; Gróf Széchenyi István a Debrecenben tartott Tiszaszabályozó Társulat közgyűlési ülésén vett részt, ahonnan 1847. szeptember 17-én tovább indult és aznap este érkezett Berettyóújfaluba, ahol a fentebb említett, régi városházán szállt meg, benyomásait naplójában rögzítette. A nemes gróf meglepetten tapasztalta, hogy a városháza közelében róla elnevezett gyógyszerár állt. „*Fahre über Derecske nach Berettyó Újfalu. Regen ☼ – Schlafen dort im Városház. Quel misère! – Mein Portrait in Lebensgröße – als patika Czégér.*” (Magyar fordításban: Derecskén át Berettyóújfaluig. Eső és – Városházán alszom. Micsoda nyomorúság! – Életnagságú portrém – mint patikacégér) SZIN VI. 637.; Még 50 évvel később Berettyóújfalu jegyzője, Kerekes Gyula is külön kiemelte a két épület közötti különbséget ünnepi beszédében. Bagdi – Török 2021. 71.

⁶⁷ Sándor 2008. 18.

nevezetesebb épületei: Postatávirda, vasútállomás, járásbíróság, főszolgabíróság, vármegyeháza, fő- és alispán lakással egyben a számvevőség, levéltár, gazdasági felügyelőség, államépítészeti hivatal, árvaszék, tanfelügyelőség, testnevelési felügyelőség, csendőrség, katonaság, pénzügyőrség, kórház, napközi otthon, Berettyó Vízszabályozó Társulat, népnevelési egyesület épülete, református árvagyermek háza. Azonkívül állami fiú polgári iskola, református polgári leányiskola, téli gazdasági iskola, iparostanonciskola, önálló gazdasági népiskola, református, [12] katolikus és *izraelita* iskola. Különbféle intézmények, testületek, cserkészcsapat, önkéntes tűzoltó egyesület, levente egyesület, magyar asszonyok nemzeti szövetsége helyi fiókja, úri kaszinó, gazdakör, iparosok és kereskedők köre, Hangya szövetkezet, 3 takarékpénztár, 2 gyógyszertár, gőzmalom, közbárányhid, mozi, vitézi szék, bőrgyár, cserépgyár. Van ezenkívül hetilapja, a „Bihar”.⁶⁸

Háziipar, mint ilyen felemlítendő a kosárfonás, szövés, egyszerű házi gazdasági eszközök készítése a mindennapi szükségletekhez.

Újfalu fejlődésével szép és számos kereskedéseket nyitottak egyes kereskedők. Úgy berendezéssel és kiállításával akár melyik városi kereskedéssel versenyezhet.

Berettyóújfalu vásárai nagyon híresek lettek az egész országban, egy-egy nagyvásár alkalmával a vásárra ideutazott kereskedők nagyrészt Budapest adja.⁶⁹ Híresek az állatvásárai, nagyon sok idegen kereskedő állítja, hogy Berettyóújfalu község nagyvásárára vetekedik a debreceni híres nagyvásárral. De nem csak az állatvásárára híres, hanem a baromfivásárára is. Idegen teherautók viszik úgy a baromfiakat, mint a többezerre vásárolt tojást is a városokba.

Amilyen rohamosan fejlődött Berettyóújfalu az építkezéssel, annál inkább hátramaradt a világítással. Régebben évek hosszú során át az utcákon egyáltalán nem volt világítás, csak későbbben a főutca egy-egy sarkán állítottak fel egy-egy

⁶⁸ A Bihar című hetilap első száma 1927. január 6-án jelent meg. Barcsay Károly, mint felelős szerkesztő, Nadányi Zoltán pedig mint főszerkesztő vett részt az újság körüli munkálatokban. Működését 1938. április 2-án az alispán beszüntette. Kilián 1981. 361–362. Berettyóújfalu dualizmus- és Horthy-kori sajtótörténetének vázlatához ld. Szőke 2022. 84–91.

⁶⁹ Berettyóújfalu 1868-ban évi 4 országos vásár tartására kapott jogosultságot, melyeket február első csütörtökén, április 24-én, augusztus 15-én és az október 9-ét megelőző hét csütörtökén tartották. V. Szathmári 2011. 100.

petróleumlámpát, mely legtöbb alkalommal csak füstölt, de nem világított. Érdekes, igaz, hogy régen történet, ugyanis, amikor a képviselőtestületi gyűlésen szóba jött a világítás kérdése, voltak egyes képviselőtestületi tagok, kik azt mondták, hogy éjjel minek az a világítás, rendes ember végezze el dolgát estig, menjen haza, a világítás csak a korcsmából hazajövőknak, az éjjeli csavargóknak kell, meg akik a szeretőjükhöz mennek. A falu, a petróleum világítása után acetylén világítással lett ellátva, később acetylén helyett már villannyal lett pótolva, mely nem csak egyes házakba lett bevezetve, hanem Berettyóújfalu összes utcáiban, sőt éjjel-nappali állandó villanyvilágítás van. Az utcáknak villannyal való világítását eleinte a helybeli villanygyár adta, most Debrecenből van kivezetve, sőt ma már éjjeli és nappali iparáram is van.

Sajnos, régebben a világítással egy testvér volt az utcán való járda. Az utcákon való közlekedés az őszi esőzések alkalmával úgy a gyalog, mint tengelyen való járás, szinte életveszélyes volt, rettenetes sáros utcája van Berettyóújfalunak, mint minden [13] alföldi községnek. Járdája egyáltalán nem volt, később a járda építését egy szál deszkapallóval kezdték meg. Később Berettyóújfalu fejlődésével, már négyszögletes kővel cserélték ki, sőt később már cementjárdával vannak ellátva a községnek a mellékutcai is. A főutcán már aszfaltjárda van, így most már akármilyen esőzések is vannak az utcákon, az állandó csizma helyett még laccipőben is járhatnak. Berettyóújfaluban a forgalmas utcákon az eddig itt is járhatatlan szekérút már ki van kövezve, sőt a főutcán véges-végig nemcsak portalanítás, hanem tartósság szempontjából apró kockakővel van megépítve az úttest ezzel is városias jelleget kapott Berettyóújfalu.

Berettyóújfalu nagyközség neve világhírű lett a 12^{1/2} kilométer nyílegyenes hosszú Földes községgel összekötött közlekedési úttal, a betonnal megépített úttest az autó sebességének a kipróbálására lesz építve, ide jönnek a világ autósai. Ezek után óriási forgalma lesz Berettyóújfalunak, egymás után épülnek majd a szállodák, a garázsok, az autó javítására szükséges műhelyekkel. Sőt még az is megtörténhetik, hogy különféle gyárak itt autólerakatokat állítanak fel eladás szempontjából. Igen, Berettyóújfalu ezzel, mint egyedülálló nyílegyenes úttal dicsekedhetik, neve be lesz írva a világ minden nemzetének a közlekedési könyvébe.

Berettyóújfalu dicsekedhetik a millenniumi, Kálvin, Kossuth tereiről, mely helyeken a millenniumi emlék, obeliszken a sas, Tisza Kálmán szobor és a hősök szobra van elhelyezve. Dicsekedhetik a templom előtti süllyesztett, szépen kezelt, vaskerítéssel ellátott parkkal, az 1933-ban felállított országzászlójával,⁷⁰ üdülés szempontjából padokkal ellátva, hetenként ottan cigányzene, a templommal szemben pedig katonazene játszik.

Berettyóújfalu dicsekedhetik továbbá a vármegye tisztviselőtelepével, melyhez hasonló csonka országunkban sehol nincsen.

Amikor Berettyóújfalu a vármegye székhelye lett, a vármegyei tisztviselők családjaik részére lakást kerestek, kiadó lakás nagyon kevés volt, így nem lehetett válogatni, kénytelenek voltak nagyon egyszerű lakással beérni, csak hogy kaphassanak. Hogy milyen lakása volt többek között a vármegye egyik főtisztviselőjének, elég ha ismertetem. Volt kétszobás lakása az udvarban, hátul az egyik padlós, a másik szoba földes, konyha-kamara egy helyiségben, az udvarban temérdek parkány volt, a földes szoba falát átfúrták, így be is jártak, ezek után a nyomorúságos lakás mellett még védekezni is kellett.

Látva az ilyen nyomorúságos lakás hiányát,⁷¹ a törvényhatósági [14] közgyűlés elhatározta, hogy a tisztviselők részére megfelelő lakást építtet s ezért a vármegyei tisztviselő fizeti a lakása után járó megfelelő lakbért.

A tisztviselők részére rövid időn belül építtetett 19 lakóház, minden kényelemmel ellátva mintha városban lakna, sőt minden lakóházhoz megfelelő földterület is lett adva, mely virágos, gyümölcsös és veteményeskert is lehetett. A nagy nyomorúságból boldogság, öröm lett, nem kellett félniük, hogy mikor emelik a lakbért, úgy érezték magukat, mintha sajátjuk lenne. Kevés idő elteltével, mindenki igyekezett lakását minél szebbé tenni, versenyeznek, hogy kinek van a legszebb virágos kertje, mely az utcára van. Kinek legyen a legszebb gyümölcsöse, ki küldjön fel a hetipiacra minél hamarabb eladás végett friss zöldséget, jó áron eladva.

⁷⁰ Ld. 35. számú lábjegyzet.

⁷¹ 1920 júniusában történt az első nagyobb létszámú szervezett áttelepítés a köztisztviselők körében Nagyváradról Berettyóújfaluba. Az egyébként is fennálló lakáshiányt fokozta a hivatalnokok elhelyezésének kérdése. Bagdi 2021. 24–27.

Berettyóújfaluba jövő idegenek szívesen jönnek a tisztviselőtelepet megnézni s egyben gyönyörködnek, sőt sokan vannak, akik irigylük is, igazságuk van.⁷²

Berettyóújfalu dicsekedhetik a minden tekintetben, a mai kor igényeinek megfelelő modernül épült és berendezett vármegye kórházával, ahol gyógyulás végett a betegek részére minden kényelem megadatik. A betegek nyugodtan jönnek gyógyulás szempontjából a kórházba, amikor látják, tapasztalják, hogy a kórház orvosai az orvosi tudomány magaslatán állnak, mert mindent elkövetnek, hogy az ő betegek meggyógyuljanak. Kár, hogy a vármegye kórháza kevésszámú betegek befogadására lett felépítve.⁷³

Berettyóújfalu dicsekedhetik az úgynevezett napközi otthonra, mely országunk egyik legszebben berendezett napközi otthona, úgy a beteg felnőtteknek, mint a beteg gyermekek gyógyulási helye. Külön vannak a felnőttek, külön a szegény gyermekek, kik teljes napi ellátásban részesülnek. Egyik legszebb intézménye az egészségi ügyének, amikor az orvostudomány segítségével a betegekben lappangó veszedelmes kórnak a további terjedését, a kellő ápolás és megfelelő koszt mellett, megtudják akadályozni.⁷⁴

Berettyóújfalu dicsekedhetik úgy a sorkatonaság, mint a tiszték részére épült laktanyájával, kaszárnyájával. A laktanya mindenféle épülettel ellátva, a mai kor igényeinek teljesen megfelelő.⁷⁵

⁷² 1926 szeptemberében, az építkezési munkálatok befejeztével költözhettek be a Berettyóújfaluba áthelyezett tisztviselők. A biharmegyei tisztviselők telepe. Budapesti Hírlap, 46. (1926) 220. 1926. szept. 29. 7.

⁷³ A Gróf Tisza István Közkórház 1928. október 28-án nyílt meg Berettyóújfaluban. Igazgató-főorvossá dr. Böszörményi-Nagy Gézát, egyetemi magántanárt nevezték ki, a sebészeti, valamint a szülészeti osztály főorvosa dr. Fényes Pál lett. A kórház körzetébe Bihar vármegye 40 községe tartozott, melynek összlakossága meghaladta a 110 000 főt. 1928-ban 106 darab kórházi ágy állt az intézmény rendelkezésére, 1937-ben ez a szám 147-re nőtt. Nagy 1938. 266–280. Dr. Böszörményi-Nagy Géza és dr. Fényes Pál rövid életrajzát legújabbban a Bihari Múzeum időszaki kiállítása mutatja be. Sorsfordítók időszaki kiállítás.

⁷⁴ A Biharmegyei Tüdővész Ellen Védekező Egyesület tartotta fenn napközi otthonát, melynek keretében főként szegénysorsú, TBC-vel fertőzött gyermekek ápolását és táplálását végezték. Az egyesület 4 szobát a kórháznak, ahol felnőtt tüdőbetegeket helyeztek el. Gazdig 1938. 264.; Nagy 1938. 278.; Bartha 2011. 65.

⁷⁵ A minisztertanács 1921-ben hagyta jóvá a berettyóújfalui honvédlaktanya építésének költségvetését, azonban a tényleges munkálatok csak 1923-ban kezdődtek el. Az ünnepélyes átadásra 1924.

Ide jönnek a bihari fiúk jókedvvel, hogy katonai kötelezettségüknek eleget tegyenek, innen írnak a szeretőjüknek, hogy „*nincsen semmi bajunk, a feljebbvalóink jól és szépen bánnak velünk, apánknak nevezzük, a menázsi jó, így bát jól élünk, szép [15] a katonai élet, no de azért ne búsulj, majd letelik ez az esztendő s akkor hazamegyek. Légy büszke, hogy katona volt a szeretőd.*”

De innen is mennek majd velünk együtt, amikor az elrabolt magyar testvéreink területét visszaszerezzzük.

Berettyóújfalu dicsekedhetik, hogy esteli időben óráját villanyvilágítás mutatja. Azzal is dicsekedhetik, hogy a református templomban az esteli istentiszteletet a villany fénye mellett tartják meg.

Berettyóújfalu dicsekedhetik régiségekkel, ilyen az úgynevezett herpályi pajszdudor, mely találtatott a Tardy tanyán, a Krisztus utáni III. század utolsó feléből, a rómaiak idejéből, arany és ezüstből készült vadállatok viaskodnak. A dudora egyike a legszebb és értékesebb régiségnek, hazafias szempontból be lett adva a Nemzeti Múzeumba, 1859. évben. (Fényképét kívánságra bármikor megmutathatom.) Azonkívül találtatott a 7 domb megásása alkalmával sok fegyver, kard, lándzsa, zabola, lovas csontváz, mely szintén a Nemzeti, nagyváradi és debreceni múzeumoknak lett beadva.

Berettyóújfalu különösen dicsekedhetik azzal, hogy városok mellőzésével az OTI⁷⁶ Berettyóújfaluban épít egy nagy költséggel bérházat, mintegy 210.000 P befektetéssel.⁷⁷

Berettyóújfalu dicsekedhetik villanyerővel hajtott új orgonájával, mely a tiszántúli egyházaknak egyik legszebb, legnagyobb, sok szólammal ellátott orgonája.

Berettyóújfalu dicsekedhetik azonkívül állami polgári fiú és református polgári leányiskolájával, a templommal szemben épült szépen berendezett emeletes központi fiú és leány elemi iskolájával.

október 3-án került sor, később felvette Esze Tamás nevét. Bagdi 2021. 20–21. A berettyóújfalusi magyar királyi honvédlaktanyához ld. Sándor – Török 2011. 57.

⁷⁶ Országos Társadalombiztosító Intézet

⁷⁷ Végül a Belügyminisztérium nem hagyta jóvá a berettyóújfalusi bérház-építést. Nagy ostrom indult az OTI és MABI heverő tőkéért. Az Est, 28. (1937) 41. 1937. febr. 20. 5.

Berettyóújfalu dicsekedhetik a 25 éves Hangya szövetkezettel, mely szövetkezet országunk egyik legnagyobb szövetkezete, aranyserleggel volt kitüntetve a központjától.

Berettyóújfalu dicsekedhetik a Csonkatornyáról, mely országunk egyik legrégebb építkezése, mutatja ezt különösen a tégláknak nagysága és amellet; a lapossága. Építkezése kétféleképpen történehetett. 1.) deszköz közzé rakott téglá, közzé oltatlan meszet tettek, ha a megfelelő magasság elkészül, úgy vizet öntöttek rá. 2.) deszka közzé rakott téglá, közzé oltott meszet öntöttek, mintkét építkezéssel a téglák egygyé lettek, egyáltalán nem lehet a falból egy egész téglát kivenni. A második torony életveszélyessé vált az lebontatott, az 1839. évben készült orgona alapja a Csonkatorony téglájából van kirakva.

Berettyóújfalu most még dicsekedhetik azzal, hogy csonka [16] Bihar vármegye székhelye lett, s erre az alkalomra szép vármegyeháza épült, különösen gyönyörű a nagy közgyűlési terem, melynek falait híres festők festményei díszítik.⁷⁸ De dicsekedésünk ne tartson sokáig, hogy Berettyóújfalu továbbra is a vármegye székhelye legyen, adja meg a jó Isten, hogy minél hamarabb Nagyvárad legyen vármegyei székhely. Úgy Bihar ismét a régi nagy lesz, öröm, boldogság fog a lakosságra szállni a nagy Biharországban. Ha a csonka Magyarországon levő ilyen népességű községeket összehasonlítjuk Berettyóújfaluval, egyet se találunk olyat, mely az idők elteltével oly rohamosan fejlődött község volna, mint Berettyóújfalu: maholnap városias kinézése lesz, de azért Berettyóújfalu maradjon továbbra is nagyközségnek.

Szomorú csapás érte Berettyóújfalut az 1888. év március 13-án. Az újonnan elkészített két part között rendes mederben folyó Berettyó víz a hirtelenül beállott tavaszi nagy olvadás alkalmával a hegyeken levő nagy hóolvadással óriási nagy vízáradást idézett elő. A szentpéterszegi oldalon gátszakadás történt, vagy elvetemült ember a töltést kivágta, így rövid idő alatt hatalmas vízáradat

⁷⁸ Az áttelepült tisztviselők kezdetben a községházán dolgoztak, a trianoni békeszerződés átmenetiségében bízza azonban nem fogták hozzá azonnal egy önálló vármegyei intézmény létesítéséhez. Végül 1924-ben született meg ez a döntés, melynek eredményeképpen 1925 szeptemberében adták át a vármegyeházát. Bagdi 2021. 21. A vármegyeháza építéseinek körülményeihez ld. Sándor – Török 2011. 57–58.

zúdult Berettyóújfalura, melynek környéke sík tenger lett. Hogy milyen nagy volt a Berettyóújfalut körülvevő és vízzel elöntött terület, elég, ha felemlítem, hogy a Herpályról a faluba való bemenetel dereglyéken bonyolítottatott le. Sőt kikötője is volt, az egyik, az Alispán kapuja, a másik a főszolgabíró kapuja volt, mint legmagasabb hely. A vasút felé az egyik kikötő a Nyíri István malma, a másik a vasúti töltés volt. Berettyószentmárton és környéke el volt zárva a Berettyóújfaluba való bemenetelre. Érdekes megemlíteni, a közlekedés lebonyolítására az öreg Nyíri István okleveles gépészmérnök, malomtulajdonos, gőzzel hajtott hajót készített, melynek rendes hajójárata volt a vasúti állomáshoz és vissza. Megemlítem még azt is, hogy a katonai sorozó bizottság Bakonszegig hajón tette meg az utat s onnan Bihartordára kocsin mentek. Az árvíz alkalmával sok ház összeomlott.⁷⁹

Hála Istennek tűzvész nem pusztította Berettyóújfalut.

Nehéz világot élünk – írja az apám, Tardy Sándor, feljegyzéseiben megemlíti, vajon lesz-e valaki, ki szerény feljegyzéseimet érdeklődéssel olvassá. Igen kértem a Szentlélek Isten segítségét, elolvastam. Többi adatokkal együtt nyilvánosságra hozta, néhai Tardy Sándornak igaz kegyelettel emlékező fia

Tardy György

⁷⁹ Az 1888-as nagy árvíz története kapcsán érdemes kihangsúlyoznunk, hogy a rendkívül szélsőségesnek tartott Berettyó folyót az 1855-ös árvíz után kezdte el szabályozni az 1853-ban alakult Berettyó-Sárréti Szabályozási Társulat. A szabályozási munkálatok 1865-ig eltartottak, s a Berettyó társulat csak az 1865. május 10-ei közgyűlésén jelentette be, hogy az „*Ó-Berettyó nagysárréti kiágazása el lett kötve, s a Berettyó egész vízteste a nagysatornába, s ezen keresztül a Sebes-Körösbe be lett kötve.*” 1888. március 13-án a fővárosi lapok arról számoltak be, hogy a hirtelen olvadás következtében jeges árvíz öntötte el Berettyóújfalut. 1887. december végétől a rendkívüli nagy hideg hatására vastag jégréteg alakult ki a Berettyó folyón, és nagy mennyiségű hó esett a vízgyűjtőterületére. 1888. március 6–9. között a hirtelen beköszöntött meleg és az esőzések hatására az olvadás rohamosan megindult, s három napon belül a szabályozott szakaszon már az összes hidat elsodorta a jég és a kanyarulatokban, szűkületekben jégtorlódások keletkeztek. Berettyóújfalu és Biharkeresztes között szünetelt a vasúti közlekedés is, csak átszállással lehetett közlekedni. A folyó vízszintje olyan gyorsan emelkedett, hogy a töltésen átbukott víz elmosta a töltést és 3 szakadást idézett elő: a jobb parton Biharfélegyházán, Péterszegen, Berettyóújfaluban és a bal parton az esztári határban. Az eseményről nemcsak Tardy György emlékezett meg, hanem Nagy Márton (1860–1941) volt berettyóújfalui szolgabíró, aki például Szunyogh Lóránd főszolgabíróval, Tyll Gusztáv közigazgatási gyakornokkal, Szilágyi Zsigmond mérnökkel részt vett az árvízi védekezések irányításában. Korhely 1917. 27–139.; Dóka 1997. 186–210.; Nagy 2002. 29–34.

Források és irodalom

Közgyűjteményi források

Bihari Múzeum, Berettyóújfalú (BM)

III. Történeti Tárgyi Gyűjtemény

Gy. N. Gyarapodási Napló

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

E Magyar Kamara archívuma

213 Városi és községi pecséttel ellátott iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Debrecen (MNL HBVL)

IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok

1. Bihar Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai

b. Közgyűlési iratok (Acta generalium congregationum)

12. Bihar és Hajdú vármegyei nemességi iratok levéltári gyűjteménye

a. Nemesi összeírások

101. Bihar Vármegye Bizottmányának iratai

b. Bizottmányi közgyűlési iratok

V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek

612. Berettyóújfalú nagyközség iratai

a. Feudális kori iratok

Kiállítás

Sorsfordítók – Életrajzok Berettyóújfalu múltjából. Időszaki kiállítás. Bihari Múzeum, Berettyóújfalu, 2023. Megnyitó: 2023. május 23. Kurátorok: Mezei Milán, Szőke Richárd Rajmond.

Nyomtatott források

Szalárdi János siralmas magyar krónikája. S. a. r., a bev. tan. és a jegyz. írta: Szakály Ferenc. Bp., 1980. (Bibliotheca historica)

SZIN VI.

Gróf Széchenyi István Naplói. VI. köt. Szerk. Vízota Gyula. Bp., 1939. (Magyarország újabtkori történetének forrásai)

Szendrey 1971.

Szendrey István: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971.

Thaly 1864.

Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbeli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból. Egybegyűjté s jegyzetekkel ellátta: Thaly Kálmán. I. köt. Pest, 1864.

TMÁO VI.

Török-Magyarkori Állam-Okmánytár. Szerk. és jegyz. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. VI. köt. Pest, 1872. (Török-Magyarkori történelmi emlékek. Okmánytár VIII.)

Wesselényi II.

Wesselényi István: Sanyarú világ. Napló 1703–1708. II. köt. 1707–1708. Közzéteszi: Demény Lajos, Magyar András. Bukarest, 1985.

Szakirodalom

Bagdi 2021.

Bagdi László: „A világ közepe” – Berettyóújfalu vármegyeszékhelyé alakulása 1920–1928. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XXVI. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2021. 7–52.

Bagdi – Török 2021.

Bagdi László – Török Péter: „Hazádnak rendületlenül”... Egy korszakos közszolga ünnepi beszédének margójára. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XXVI. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2021. 53–78.

Bartha 2011.

Bartha Ákos: Élet Berettyóújfaluban a dualizmustól a rendszerváltásig. In: Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig. Szerk. Kállai Irén. Berettyóújfalu, 2011. 50–78.

Bocsi – Gulyás 2023.

Bocsi Zsófia – Gulyás László Szabolcs: Berettyóújfalu településtörténete a középkorban. Berettyóújfalu, 2023.

Dóka 1997.

Dóka Klára: A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. (Egy táj átalakulása). Gyula, 1997. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 7.)

Emódi 2018.

Emódi János: Bihar megye nemes családjai a római katolikus, református és evangélikus anyakönyvek tükrében. C–É. II. köt. Nagyvárad, 2018.

Fogarassy 1975.

Fogarassy László: A Horthy-hadsereg bevonulása a Tiszántúlra. In: A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1973. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1975. 221–241.

Gazdig 1938.

Dr. Gazdig József: Visszapillantás Bihar-vármegye egészségügyének 12 esztendejére (1926–1937). In: Bihar vármegye. Szerk. Nadányi Zoltán. Bp., 1938. 261–265. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 25.)

Gottreich 1955.

Gottreich László: A bihari nép harca 1703-1704-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 2. (1955) 3–4. 92–133.

Hamann 1990.

Hamann, Brigitte: Habsburg Lexikon. Bp., 1990.

Hatos 2021.

Hatos Pál: Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság története. Bp., 2021.

Kempelen 1931.

Kempelen Béla: Magyar nemes családok. X. köt. Bp., 1931.

Kilián 1981.

Kilián István: Adatok Berettyóújfalu közoktatás-, könyvtár- és sajtótörténetéhez. In: Berettyóújfalu története. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 339–378.

Kolozsvári 2011.

Kolozsvári István: Köztéri és épületdíszítő műalkotások, emlékhelyek. In: Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig. Szerk. Kállai Irén. Berettyóújfalu, 2011. 142–149.

Korbely 1917.

Korbely József: A Körösök és a Berettyó szabályozása és vízjárása. Vízügyi Közlemények, 7. (1917) 1. 1–150.

Lengyel Katalin: Adattár az úrbéri tabellák birtokos nemességéről. In: Bihar vármegye az úrbérrendezés idején. Szerk. Ifj. Barta János – Papp Klára. Debrecen, 2005. 295–382.

Sz. Máthé 1975.

Sz. Máthé Márta: Rómer Flóris bihari munkássága (A bihari útinapló). In: A Déri Múzeum Évkönyve 1974. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1975. 283–346.

Mészáros 2017.

Mészáros Kálmán: A Váradi járás katonaállítása a Rákóczi-szabadságharcban. I. A járás települései. In: „Őrizzük Váradot...” Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2017. 69–116. (Tanulmányok Biharország történetéről 4.)

Mészáros 2021.

Mészáros Kálmán: A Váradi járás katonaállítása a Rákóczi-szabadságharcban. II. Tisztek és altisztek. In: „Az Várad dolga legnagyobb...” Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztségviselők a kora újkorban. Szerk. Oborni Teréz és Rácz Balázs Viktor. Nagyvárad, 2021. 119–182. (Tanulmányok Biharország történetéről 9.)

Mészáros 2023.

Mészáros Kálmán: A váradi járás katonaállítása a Rákóczi-szabadságharcban. III. Legénység. In: „...munkálkodom is örömet én Várad építésén és megtartásában” Várad és Bihar vármegye a kora újkorban. Szerk. Oborni Teréz és Mátyás-Rausch Petra. Nagyvárad, 2023. 65–144. (Tanulmányok Biharország történetéről 11.)

Nadányi 1938.

Nadányi Zoltán: A világ közepe. In: Bihar vármegye. Szerk. Nadányi Zoltán. Bp., 1938. 462–467. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 25.)

Nagy 1865.

Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XI. köt. Pest, 1865.

Nagy 1938.

Dr. Nagy Géza: Bihar-vármegye Gróf Tisza István közkórházának első tíz esztendeje. In: Bihar vármegye. Szerk. Nadányi Zoltán. Bp., 1938. 266–280. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 25.)

Nagy 2002.

Nagy Márton: Sárréti társas élet (a XIX. század nyolcvanas éveiből). Vál. Kocsis Csaba. Berettyóújfalu, 2002. (Bihari Füzetek 16.)

Nyakas 1981.

Nyakas Miklós: Berettyóújfalu politikai és társadalmi élete a polgári korban. In: Berettyóújfalu története. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 299–322.

Nyakas 1998.

Nyakas Miklós: Berettyóújfalu Napja – május huszonhárom. Szerk. Kocsis Csaba. Berettyóújfalu, 1998. (Bihari Füzetek 3.)

Oborni 2013.

Oborni Teréz: Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése. Korunk, 24. (2013) 3. 8–16.

O'sváth 2009.

O'sváth Pál: Bihar vármegye Sárréti járás leírása. Kiad. elők. bev. tan. ell. Seres István. Bp., 2009. (A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai)

Perczel 2019.

Perczel Olivér: Bihar megye román megszállása 1919–1920. Új Nézőpont, 6. (2019) 4. 93–109.

Reiszig 1901.

Ifj. dr. Reiszig Ede: Bihar vármegye története. In: Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. Borovszky Samu. Bp., [1901.] 455–582. (Magyarország vármegyéi és városai)

Romsics 2005.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 2005.

Rosonczy 2018.

Rosonczy Ildikó: Görgei orosz fogságával kapcsolatos dokumentumok. Hadtörténeti Közlemények, 131. (2018) 1. 121–137.

Rosonczy 2019.

Rosonczy Ildikó: Egy 1849. augusztus 20-ai Rüdiger-level előzményei és eredménytelensége. Hadtörténeti Közlemények, 132. (2019) 1. 159–178.

Rosonczy 2021.

Rosonczy Ildikó: Paszkievics tábornagy és a hadtörténész Menykov az 1849-es magyar hadjáratról. Hadtörténelmi Közlemények, 134. (2021) 2. 349–381.

Sándor 2008.

Sándor Mária: „Séta a faluvárosban” – Berettyóújfalu egykor és ma. Berettyóújfalu, 2008.

Sándor – Török 2011.

Sándor Mária – Török Péter: Adatok Berettyóújfalu két világháború közötti infrastrukturális fejlődéséhez. In: Bihar vármegye a múlt időben/Comitatul Bihor in timpul trecutului. Szerk. Varjasi Imre. Debrecen, 2011. 53–70.

Seres 2003.

Seres István. „Az aradiak harca a komádiakkal” – Egy szerb népballada történelmi háttere és Szunyogh György kuruc főkapitány aradi fogsága 1704–1706-ban. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2002-2003. Szerk. Sz. Máthé Márta – Magyarai Márta. Debrecen, 2003. 135–170. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai LXXXVI.)

Seres 2007.

Seres István: Szunyogh György, a bihari hajdúvárosok főkapitánya, 1703–1704. In: A Tiszántúli Történész Társaság Közleményei 2. Szerk. Pozsonyi József. Debrecen, 2007. 39–56.

Seres 2009.

Seres István: A bihari hajdúvárosok a Rákóczi-szabadságharcban. Hadtörténelmi Közlemények, 122. (2009) 2. 392–441.

Sudár 2015.

Sudár Balázs: A váradai török tartomány első évei (1660–1665). In: „Várad, Erdély kapuja...” Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2015. (Tanulmányok Biharország történetéről 2.)

B. Szabó 2019.

B. Szabó János: Erdély tragédiája 1657–1662. Bp., 2019.

V. Szathmári 2011.

V. Szathmári Ibolya: Népélet a Berettyó mentén a XVIII–XX. században – gazdálkodás, kereskedelem, kézművesség, viselet, táplálkozás. In: Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig. Szerk. Kállai Irén. Berettyóújfalu, 2011. 96–115.

Személyi Adattár 1938.

Bihar vármegye. II. rész. Szerk. Nadányi Zoltán. Bp., 1938. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 25.)

Szendrey 1968.

Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp., 1968.

Szőke 2022.

Szőke Richárd Rajmond: Adalékok Berettyóújfalu sajtó- és választástörténetéhez – Az 1922-es helyi nemzetgyűlési választás. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XXVII. Szerk. Török Péter. Berettyóújfalu, 2022. 83–130.

Szőke – Szűcs – Török 2022.

Szőke Richárd Rajmond – Szűcs Endre – Török Péter: A táj és az ember - Herpálytól a faluvárosig. A Bihari Múzeum régi/új állandó kiállítása. In: Történelmi Múzeológiai Szemle 20. Szerk. Ihász István – Pintér János. Bp., 2022. 227–231.

Török 2017.

Török Péter: Hajdúk fehérben. A szabolcsi hajdúvárosok és a váradi blokád 1703–1708. In: „Őrizzük Váradot...” Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2017. 117–135. (Tanulmányok Biharország történetéről 4.)

Török 2019.

Török Péter: A szabolcsi hajdúvárosok szerepe a Rákóczi-szabadságharcban. Doktori disszertáció. Debrecen, 2019.

Vende 1901.

Vende Aladár: Bihar vármegye községei. In: Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. Borovszky Samu. Bp., [1901.] (Magyarország vármegyéi és városai) 36–166.

Zeidler 2009.

Zeidler Miklós: Revíziós tervek és irredenta kultusz. In: A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2009. 474–505.

Internetes hivatkozások

adatbazisokonline.mnl.gov.hu

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok/adatlap/41592?search=%C3%BAjalu&term=eyJxIjojXHUwMGZhamZhbHUiLCJmcSI6eyJjYXRlZ29yeSI6eyJmMDBlZjUyNjk2MzdiZjcxNmZiM2Q1NTVhZDU3YmM3ZiI6IlwiXHUwMGQ2c3N6ZVx1MDBlZlZlZjcdTAwZTFzb2tcLij9LCJzb3J0Ijoic2NvcmluLCJkYl9pZCI6eyJmNGI5ZWZmZMGFkOWY2O-GY4OWIyOTYzOTc4NmNiNjllZiI6IlwiOTRcIi9fSwiYXEiOiIiLCJhcVR5c-GUioiLifQ==&curr=1> (Utolsó letöltés: 2023. július 8.)

Bagi 2017.

Bagi Zoltán Péter: Várad két blokádja, két ostroma és egy elfoglalása. https://missiles.blog.hu/2017/02/03/varad_ket_blokadja_ket_ostroma_es_egy_elfog_lalasa (Utolsó letöltés: 2023. július 8.)

Illésy-féle gyűjtemény

Illésy-féle családtörténeti adatbázis. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/a-131-illesy-fele-csaladtorteneti-adatbazis> (Utolsó letöltés: 2023. július 14.)

Sajtótermékek

Az Est

Bihar Népe

Bihari Újság

Budapesti Hírlap

Budapesti Közlöny

Falusi Gazda

Sárrét

Vadász- és verseny-lap

The origins, history, and development of Berettyóújfalu

The Yearbook of the Bihari Museum, as usual, publishes manuscripts dealing with the history, ethnography, literature history, folk art, and fine arts of Berettyóújfalu and Bihar County. Editors do not often depart from this philosophy to ensure that the latest research results are included in each volume. Hereby, we present an exception that proves the rule. In our opinion, the significance of this publication goes far beyond the scope of local history. György Tardy published his brief summary of local history in 1937, which has been referenced several times over the decades. Nevertheless, the work is difficult to access, and even the public collections of Berettyóújfalu do not have an original copy. Although most of the data and ideas in the publication have become obsolete, we can still consider this booklet an indispensable resource for anyone interested in the history of Berettyóújfalu. This is why the staff of the Bihari Museum decided to reprint this text to make it easier to access. Of course, they supplemented it with the research results and literature references of the period since the work was first published.